

ИНСТИТУТ ЗА КЊИЖЕВНОСТ И УМЕТНОСТ

Приручник

3

Уредник
Др МИОДРАГ МАТИЏКИ

Рецензенти
Др ПАВЛЕ ЗОРИЋ
Др РАДИВОЈЕ МИКИЋ

ИНСТИТУТ ЗА КЊИЖЕВНОСТ
И УМЕТНОСТ
БИБЛИОТЕКА

M/3932

СА ПИСЦИМА
И О ПИСЦИМА
МЕЂУРАТНИМ
РАЗГОВАРАО
ДРАГОЉУБ С. ИГЊАТОВИЋ

Уредио
МАРКО НЕДИЋ

ИНСТИТУТ ЗА КЊИЖЕВНОСТ И УМЕТНОСТ
БЕОГРАД, 1992.

Ја сâм не бих никад и ни под каквим изговором разговарао са писцима, ни са једним писцем. Сматрам да писца чини оно што објављује и што је објавио, да је у томе објављеном ако не све о писцу а оно најглавније и једино важно. Сматрам да је све мимо тога, мимо објављеног, сувишно, као много шта у нашим животима.

Да нисам у праву, међутим, показују ови разговори. У њима има доста тога и занимљивог и важног, и многи се писац у њима показао ваљанијим но у својим објављеним делима.

Заслуга за ове разговоре, дакле, не припада мени. За њих је најзаслужнији професор Мирослав Пантић. Он је творац идеје, да не кажем: научног пројекта, он је надгледао рад, веома предано.

То што су одавно вођени и забележени а тек се данас објављују није невоља ни зло, но је добро: показује какви смо били и какви и даље остајемо, свакојаки и никакви, далеко од уљудности и културе.

Разговоре сам сложио у књигу по датумима како сам их обављао. Тај ред, хроничарски, чини ми се најправеднијим и најистинитијим: сваки посао има свој почетак и свој крај, и има свој карактер између тога двога.

РАЗГОВОРИ

ПРОФЕСОР БОРИВОЈЕ НЕДИЋ
О АЛЕКСАНДРУ ВИДАКОВИЋУ

Рођен је 1. септембра 1896. године у Београду; отац Владимир. Умро је 2. фебруара 1940. године.

Упознали су се у Оксфорду 1916. године. У колеџу Сент Џон Видаковић је студирао енглеску књижевност, и завршио је студије са степеном — бакалореат књижевности (или уметности).

Видаковић се и тад на студијама и после издвајао од свих нас, српских ђака. Био је повучен, није суделовао у несташлуцима. Био је чедан младић, лепо васпитан и лепо образован. Оно што је мени нарочито импонирало: гледао сам како седи у врту и чита на француском и енглеском језику, онда док смо ми још срицали те језике. Такав је остао целог века: човек од књиге. То је врлина али и мана, јер није непосредно познавао живот и људе. Био је нешто слично књишком мољцу. А то се види и у његовој литератури, нарочито у његовим приповеткама. То су папирнате творевине. Зато Видаковић белетрист не значи много.

Поред белетристике, писао је врло успешне приказе из савремене текуће енглеске књижевности, двадесетих година, онда кад је она за нас била потпуно непозната. Велика заслуга! Он је то добро знао и добро писао.

Показао је и изванредан смисао за новинарство, вероватно угледајући се на велике енглеске новинаре. Писао је, у „Политици“, око годину дана, репортаже из Америке.

Није био комуникативан. Не верујем да је знао шта је то — пријатељство, мада је имао и љубав и поштовање.

Одлазио је често код Исидоре Секулић. Она је с њим ђаскала о енглеској књижевности.

7. марта 1972,
у Београду.

РАЗГОВОР СА ДЕСИМИРОМ БЛАГОЈЕВИЋЕМ

Десимир Благојевић је рекао о себи следеће:

Рођен сам 1905. године у крагујевачкој Тополи, од оца Лазара и мајке Јане. Мати ми је била домаћица, а отац трговац, али није умео да води послове па је пропао, пропao се и умро. Мати је била из породице Гарашанина. Имао сам и једног брата и две сестре, помрли су.

По очевој смрти, мати се преселила у Крагујевац. Ту сам завршио основну школу и четири разреда гимназије у Првој крагујевачкој гимназији 1919. Те исте године прешао сам у Београд, и као питомац Матице ратничке сирочади завршио преостала четири разреда с матуrom у Четвртој мушкој гимназији. Затим Правни факултет, који сам завршио са закашњењем, тек 1937. године, јер сам за све време студија морао бити запослен. Радио сам: у редакцији „Времена“ (кратко време), у тадашњем Уреду за осигурање радника као службеник, онда — новинар у „Правди“ до почетка другог светског рата, априла 1941. 1924, кратко време, био сам секретар „Путева“ Марка Ристића: ја од раног јутра сређујем пошту и рукописе а негде око подне њега мајка зове: Марко, готова је бела кафа... За време окупације, посредством Момчила Милошевића, да ме не би одвукли у Бор, био сам неквалификовани радник у Државној штампарији, не прихватавши се тада ни новинарске ни књижевне сарадње. После другог рата сарађивао сам једно време у „Гласу“, затим као лектор у филмском предузећу (код Радоша Новаковића), онда — лектор и коректор у часопису „Књижевност“, лектор и коректор у „Политици“, и најзад — сарадник па уредник-лектор у Танјугу. 1962. узео сам пензију уметника-књижевника. Као пензионер живим у Београду, на Чубури, Вардарска 6.

Члан сам Удружења књижевника Србије, био сам два пута и члан управе тог Удружења, и више пута делегат на конгресима.

Уочи другог рата добио сам књижевну награду „Милан Ракић“, коју је дало Друштво пријатеља уметности „Цвијета Зузорић“, и то једном за свагда, у част песника Милана Ракића. У жирију су били Исидора Се-

кулић, Милан Предић и Светислав Петровић. Године 1956. добио сам Седмојулску награду Удружења књижевника Србије за књигу „Три кантате“.

Сарађивао сам у СКГ (као сасвим млад, увео ме је Милош Црњански, који ми је био професор историје), затим — у свим омладинским часописима тог времена, у сарајевском „Прегледу“ Јована Кршића, у загребачком „Књижевнику“ Луке Перковића и Новака Симића, у цетињским „Записима“. Сам сам, са Душаном Јерковићем, био уредник часописа „Уметност“ који је изишао у једном броју, 1924. Био сам и један од уредника часописа „Рефлекс младих“, затим „Беле ревије“ (ту је уредник био и Јован Поповић). Сарађивао сам у алманаху „Чаша воде“ (изишао само један број, један од уредника Ристо Ратковић). Сарађивао сам, такође, у листу „Вечност“ Драгана Алексића, Мони де Булија и Риста Ратковића, у „Савременом прегледу“ Велибора Глигорића, а 1929. године у забрањеној „Књизи другова“.

Друговао сам са — Братиславом Јовановићем, Костом Михајловићем, Момчилом Драгутиновићем, Ристом Ратковићем, Душаном Јерковићем, Павом Старчевићем, коме се не зна траг, нестао негде у СССР-у, а био даровит песник и веома контраверзна личност, у кафанама растеривао госте чудним смехом. Затим: са — Димитријем Марковићем, оцем песника Слободана Марковића, Радом Драинцем, Буром Гавелом, Бошком Новаковићем, Спасојем Васиљевим, Ж. А. Спасићем,¹ Владом Питовићем, Миодрагом Никачевићем, Луком Ристићем (несрећан песник), Светом Милутиновићем, глумцем. Један од првих песника које сам упознао као млад човек био је песник „Косовских божура“ Филиповић,² леп и наочит, прави ратник, а тек што се из рата и вратио. Био сам често у друштву Тина Ујевића, око кога се окупљала млада књижевна боема тог времена, у „Москви“ и код „Бумса“, нарочито ту, код Пере Свиленого, врло драгог и гостољубивог човека за све младе писце којима је давао новац на зајам и сваку другу помоћ. У последње време пријатељевао сам са — близанцима-песницима Бранком и Душаном Буквићем, Владом Влансављевићем, Добришом Цесарићем, Новаком Симићем, Мирком Бањевићем, браћом Лопичић³ и Јанком Боновећем.

Моје књиге: „Шапутања с мостова“, 1924 (ту књигу су морали одобрити професори Милош Црњански и Брана Миљковић, јер сам био ђак). У то време о „Шапутањима“ су као аутентичном освежењу бранковске линије писали Сима Францен и Душан Тимотијевић. „Карневал анђела“, 1930. Ову књигу хвалио је Дучић

¹ Живко А. Спасић.

² Драгољуб Ј. Филиповић.

³ Никола и Борђе Лопичић.

— у једном писму мени, које је изгубљено, и на једном састанку ПЕН-клубова. За време рата, у бежању од бомбардовања, изгубио сам две књиге песама и многа писма. „Долазак међ цврчке“, 1955. На појаву те књиге дуго сам чекао, јер су ме онемогућавали Билас и Зоговић, а онемогућавали су ме зато што су окупацијски листови „Ново време“ и „Обнова“ прештампали, без мог знања, две моје песме. „Три кантате“, 1956. „Птице немилнице“, 1958. „Време безазлених“, 1958. „Речослов“, 1961. „Земаљска трпеза“, 1967. То је избор из поезије. Он је био дат СКЗ уочи другог рата и био је прихваћен, али рат је омео издавање. Тад су референти били Десанка Максимовић и Божидар Ковачевић. „Сребрни пливач — Ангелариум“, 1969, библиографско издање, са цртежима Илије Пандуровића. Најзад: „Недоходу у походе“, 1970, избор из поезије, у издању СКЗ, сачинио га је и предговор написао Иван В. Лалић.

Бранко Миљковић је објавио у „Видицима“ есеј о мојој поезији. То је било 1956. Тај је есеј после прештампан као предговор „Земаљској трпези“. Од све међуратне поезије Миљковић је издвојио четири књиге: „Лирику Итаке“, „Откровење“, „Лелек себра“ и „Карневал анђела“.

Преводен сам на француски (једну песму, „Девојачко тело“, превео је и Душан Матић, врло лепо), енглески, румунски, мађарски, италијански, холандски, руски, пољски, бугарски језик.

Ушао сам у антологије: Драгослава Адамовића, Станка Шимића (на Ријеци), Југословенска савремена лирика (у Загребу), Предрага Палавестре, Миодрага Павловића, Зорана Гавриловића (родољубива поезија).

У рукопису имам две књиге песама (једна је продужетак „Родослова“, а друга се зове — „Добродошлица“). Такође у рукопису имам „Сећања на савременике“.

1970. године, за књигу „Недоходу у походе“ добио сам Змајеву награду.

Деце немам. Кад сам се 1937. оженио, мислио сам — шта ће ми дрекавац, сметаће поезији. Сад ми је тешко, јер посао којим се ми бавимо је неизвестан и варљив: од њих стотину у бубњу поезије — из бубња изиђе само један, њих деведесет и девет остане у бубњу заувек. Гледам, дакле, и као да иза мене није остало ништа животно и стварно.

Библиографију мојих дела саставио је, на прихватљив начин, Ж. П. Јовановић,⁴ и објавио у „Стварању“.

22. маја 1972,
у Београду.

НАПОМЕНА УЗ РАЗГОВОР СА Д. БЛАГОЈЕВИЋЕМ

1. Десимир Благојевић и ја разговарали смо неколико преподнева у кафани хотела „Мажестик“. Сматрајући, ваљда, да ја нећу „ухватити“ све што ми је рекао и како ми је рекао, Десимир Благојевић је нашао за сходно да о себи сам учини запис. Ево тог записа:

Рођен 8. јануара 1905. године у Тополи, крагујевачкој, у Србији. Мати његова, Јана, кћи је познатог грађанина ове мале, историјски чувене вароши под Опленцем: Петра Гарашанина, човека који је имао куражи да се са старим краљем Петром, својим имењаким и вршњаком, инати око продаје имања на Опленцу. Отац му је, Лазар, био из породице Благојевића, оних Благојевића из села Жабара, код Тополе, који су били народни лекари и врач, нарочито популарни у тадашњем округу крагујевачком (по намештању ишчашених руку и ногу).

Како је рано обудовела (муж јој је млад умро скршен материјалним недаћама и пропашћу своје мале трговине), а имала је четворо деце на врату које је требало подизати и школовати, преселила се у Крагујевац, надничила над туђим коритом и тако, једва излазећи на крај са материјалним недаћама, у сиромаштву, ипак одшколовала децу.

Основну и нижу средњу школу, гимназију, завршио је у Крагујевцу. Као ђак основац добио је за добро учење Змајеву песмарицу „Чика Јова српској деци“ и претплаћен на дечији лист „Невен“. Биле су то прва лектира у детињству. Касније, кад је једном приликом школу посетио тада веома познати српски гуслар Перун Перуновић, имао је већ у рукама Дачићеву⁵ књигу „С Брегалнице и с Вардара“ с гусларевом посветом.

Више разреде, матуру, завршио је у Четвртој мушкој гимназији у Београду, у коју је прешао 1920. године, после смрти и другог родитеља. Школовање у Београду могао је наставити једино благодарећи срећној околности да га је, као сироче, без родитеља, прихватила „Матица ратничке сирочади“, која се била преселила, по ослобођењу земље, из Солуна, и у Београду наставила рад, сакупивши под окриље, у свој пансион, приличан број ђака.

У Четвртој мушкој гимназији затекао је тада младог професора и већ познатог књижевника Стевана Јаковљевића, који му је и у Крагујевцу једно време предавао. (Стеван Јаковљевић био је други књижевник који га је бодрио да пише; пре њега упознао је у Крагујевцу песника Д. Ј. Филиповића, који му је тада, као добром ђаку, поклатио своје чувене „Косовске божуре“, издање још из Солуна. Овде да одмах додамо: као што се види, поред осталог, Змајева дечја поезија, књи-

⁴ Живорад П. Јовановић.

⁵ Живојин О. Дачић.

га Живојина О. Дачића пуна родољубља, затим народне епске песме које су у детињству у школи учили напамет, Чвргин⁶ национални репертоар у чије су позориште код „Пивнице“ и „Талпаре“ упадали кришом и без улазница, утицали су на њега и све његове вршњаке у раним дечјим данима. Кажемо и на све његове вршњаке, мислећи при том на тадашње основце и доцније песнике Св. М. Максимовића,⁷ Јована Пауновића, на његове остале другове — Воју Поповића, Стевана Лилића, Радослава Драгутиновића и друге.)

Али се после тога, у Београду, у вишим разредима гимназије, у литерарној дружини „Скерлић“ искуства продубила, скала интересовања за литературу обогатила и порасла: Београд је око 1920, одмах после рата, био под првим таласом модернизма — дадаизам, експресионизам, футуризам пленили су младе песнике. Дошла су нова познанства, нови другови. Благодарени књижевном критичару професору Бранку Миљковићу⁸ и, нарочито, песнику Милошу Црњанском, који му је предавао историју, већ као матурант, управо још у школи, објавио је прву књигу песама „Шапутања с мостова“ у издању часописа „Рефлекс младих“, који је два-три броја изишао са уредницима Костом Михаиловићем (пријатељ и несебични финансијер свих наших тадашњих литерарних подухвата), приповедачем Братиславом Јовановићем, песником Момчилом Драгутиновићем, братом музиколога Бранка Драгутиновића, песником Тинмаром — Драгутином Марковићем, доцнијим преводиоцем Коханове⁹ „Историје западноевропске књижевности“ и др. Доцније су се тој групи придружили из Петриње Душан Јерковић и Ристо Ратковић из Бијелог Поља.

Књига „Шапутања с мостова“, написана у једном даху за време летњег одмора у сремском манастиру Беочину, наишла је на добар пријем: поздравили су је многи, а било је и таквих похвала као: „интегрално пролеће поезије“ (речи Марка Ристића у „Покрету“ Марка Цветковића, у којем је он објављивао „Плитвичка писма“), затим „најлепши споменик Бранку Радичевићу о његовој стогодишњици“ итд. Тадашњи сарадник ове књиге био је изванредно даровит сликар Дидо де Мајо, који је књижи и дао насловну страну.

После матуре уписао се на Правни факултет Београдског универзитета, који је и завршио тек 1937. године, са закашњењем због тога што се већ после матуре морао запослити да би себе издржавао. Најпре, посредством књижевника Божидара Ковачевића и новинара Радоја Јосимовића, био је репортер у тадашњем

⁶ Репертоар позоришне трупе Љубомира Рајичића Чврге.

⁷ Светислав М. Максимовић.

⁸ Бранислав Миљковић.

⁹ Пјотр Семјонович Кохан.

листу „Време“, неколико месеци свега. Потом су дошле разне службе: чиновник у бившем Уреду за осигурање радника, чиновник Београдске железничке дирекције, секретар у редакцији часописа Марка Ристића „Путеви“, неко време пред њихово гашење. Напоследку, прешао је у предратни дневни лист „Правду“, где је основао књижевну рубрику и једно време сам је уређивао. Доцније, на тој страни посвећеној литератури радили су др Иван Невестић, Милан Боковић, Брана Босић, Боривоје Стојковић, Ели Финци, др Коста Милутиновић, сликар и песник Мих. С. Петров и други. У „Правди“ је све до катастрофе бивше Југославије.

За време школовања и младалачког песникована друговао је у почетку и са Јерковићем и Ратковићем. Са њима је сарађивао у часописима и алманасима „Бела ревија“ (уредник је био Јован Поповић), у „Вечности“ (били су ту Драган Алексић, Мони де Були, Звонко Томић и други), у „Чаши воде“, док су лист „Уметност“ уређивали он и Јерковић. Почевши од омладинског листа „Препород“, преко „Рефлекса младих“, у којем је био и Паве Старчевић, најдаровитији песник наше генерације (и несрећни човек коме се траг губи негде у СССР-у), па све до „Српског књижевног гласника“, у који га је увео његов професор поета Црњански, до литерарног рада у „Правди“, са Миланом Боковићем, песник је био сарадник свих познатих и мање познатих књижевних листова и часописа у то време — „Покрета“, „Развитка“, „Савременог прегледа“, цетињских „Записа“, сарајевског „Прегледа“ (уредник Јован Кршић), загребачког „Књижевника“ (уредници Новак Симић, Лука Перковић), а затим и оне познате и забрањене „Књиге другова“ коју су уредили Јован Поповић и Новак Симић. Због те књиге уредници и сарадници били су и кривично гоњени.

До рата бавио се и писањем литерарних критика и осврта на живот ликовне уметности код нас. Писао је и поетску прозу и путописе (у „Дневнику“, у „Правди“, у „Уметности“ и др.).

Између два рата био је близак са групом песника која је више боемисала и кафанисала него што је била за писањем столом. Хотел „Москва“ највише, затим „Скадарлија“, „Три шешира“, „Бумс“ Пере Свиленог, „Црвени петао“, „Астрономија“, „Шуменковић“ били су стетишта где сте могли затећи Тина Ујевића (био је најстарији, најученији и најпривлачнији, са ореолом већ славног песника; о њему су касније, за разлику од остале боемско-песничке братије, Д. Благојевић и Р. Ратковић писали као о католичком песнику, заузевши критички став), Рада Драинца (с њиме је и са Боковићем песник сарађивао и у „Правди“ и Драинчевом листу „Бразди“), Јерковића, Ратковића, П. Старчевића, Б.

Токина,¹⁰ Д. Алексића, Звонка Томића, Ж. Јевтића,¹¹ глумце Р. Плаовића,¹² С. Милутиновића,¹³ Мони де Буглија, Гавелу,¹⁴ Николу Шопу, Јанка Тугегића, који је био унук Јанка Веселиновића, Бошка Новаковића, Ж. Спасића, В. Питовића, Илију Митровића, И. Јовановића,¹⁵ Димитрија Марковића, оца песника Слободана Марковића, и многе друге. Боемија се често селила, па је једно време био центар и код „Црвеног петла“ (ту је најзанимљивији био критичар и изврсни преводилац Јесењина М. М. Пешћ).¹⁶

Знатно пре рата био је чест гост у кући породице Момчила Настасијевића, Живорада и Светомира. Долазили су и Винавер, и Павле Стефановић, професор С. Стојковић,¹⁷ др. Фотић,¹⁸ сликар Сава Поповић, а стално се музицирало и расправљало. Наравно, о поезији, уметности...

Даље имате, драги Игњатовићу! Комбинујте са оним што већ имате, па ће, мислим, испасти исцрпније и колико-толико потпуније.

Овде дође: период за време рата, после рата, на граде, преводи и библиографија.

Кад је песник написао отворено и искрено да му се коктел Марка Ристића „Без мере“ не допада, Ристић му се, доцније, „осветио“ исписавши чланак „Против модернизма“. Кажем „осветио“ зато што је то био веома неукусни памфлет.

Као књижевни уредник у предратној „Правди“ песник је пренео извесне занимљиве пасусе из Крлежиног „Антибарбаруса“ (били су то оштри напади на Зоговића, Биласа, Ј. Поповића и остале). Приликом тог преношења у „Правду“ рачунао је на одговоре нападнутих писаца, и било је сасвим разумљиво да у томе, осим књижевне пикантности, Благојевић није могао видети ништа друго, а најмање подржавање Крлежиног става. То се Благојевићу осветило: платио је за своју искреност и за свој објективни став тиме што су га по ослобођењу земље и Билас и Зоговић гонили, па чак га називали и сарадником с окупатором. (Додуше, тај неспоразум је касније отпао, а песник мисли да су и осветници своје мишљење, увидевши чињенице, променили набоље.)

¹⁰ Бошко Токин.

¹¹ Живко Јевтић.

¹² Радомир Рапа Плаовић, глумац.

¹³ Светозар Света Милутиновић, глумац.

¹⁴ Буро Гавела, песник.

¹⁵ Илија Ика Јовановић, глумац.

¹⁶ Миодраг М. Пешћ.

¹⁷ Света Стојковић.

¹⁸ Константин Фотић.

РАЗГОВОРИ СА РАДОВАНОМ ЗОГОВИЋЕМ

Зоговића сам први пут посетио 25. марта 1972. године. Примео ме је пријатељски, чак срдечно, и задржао на вечери. Разговарали смо невезано, о свему и свачему, пет часова. Друштвено-политичке проблеме нисмо дотicali. Говорио је, између осталог,

о *Григорију Божовићу*: да је стрељан октобра 1944, у Краљеву; да је предратна цензура забранила његову приповетку „Васојевићска божанствена комедија“, и да је разлог забране — врећање мухамеданске вероисповести.

О *Кости Рацину*: да је најчешћа реч овог песника, његова узречица била — Везаног не туци.

О *Иви Андрићу*: да он, Зоговић, има у рукопису 120 страница мемоарско-есејистичког текста у којем говори о политичком и етничком понашању Андрићевом од 1945. до 1948. године. (Рукопис ми није хтео показати.)

О *Велибору Глигорићу*: да није био ни у каквом нацистичком логору, него га је, одмах по избијању рата, ухапсила српска квислиншка полиција, држала месец дана у затвору, а после га је Немац, Хитлеров опуномоћеник за балканску привреду, склонио у Немачку, до краја рата, као добровољног радника на имању неког рођака. Кад су 1958. године Ерих Кош и Душан Костић покренули иницијативу за штампање његових, Зоговићевих, песама у „Савременику“, Глигорић је ставио „вето“, рекавши: За овај часопис мени паре даје Петар Стамболић, и ја зато стављам „вето“, јер Зоговић треба да буде рехабилитован одозго а не одоздо.

О *Васку Попи*: да је, као припадник мањине у Југославији коју је Хитлер благонаклоно третирао (Румуни), добио хитлеровску стипендију и све време рата провео по бечким кафанама и посластичарницама.

О *Исидори Секулић*: да је била једина која је њега, Зоговића, посећивала, готово сваке вечери, онда кад је он био изолован од јавности и кад су на прилазима и капијама његове куће на Дедињу биле постављене страже. Она је те посете сматрала својом етичком и културном дужношћу. Али кад су је једне вечери пресрели и легитимисали агенти у цивилу, она се јавила телефоном и рекла — да више неће долазити, јер не може подносити ухођење и претње.

О штампању својих песама и књиге „Артикулисана ријеч“, првом после 18 година кућног притвора. За штампање тих песама у „Форуму“ апсолутну заслугу има Мирослав Крлежа. Код „Просвете“ књигу су оцењивали Стеван Раичковић (позитивно) и Зоран Гавриловић, који је рекао да штампати Зоговића политички можда и има смисла, али да су све те песме без икакве естетске вредности. Пресудио је Антоније Исаковић тако што је пошао од песме до песме и што је, кад је дошао до песме о рудару, рекао — да је безобразлук изјавити како то није уметност.

О свом политичком раду. Ја се не водим као информбировац, рекао је Зоговић, јер то нисам ни био. Тада, нисам одобравао Стаљину. Сматрао сам да треба дискутовати о проблемима и једне и друге партије отворено и оштро, али да ми, КПЈ, морамо водити рачуна о томе да смо и да морамо остати један од одреда социјализма.

О Палавестриној политици у „Савременику“: да се Палавестра¹ понаша неморално, јер пушта друге (Предрага Протића) да туку везаног, тј. њега, Зоговића, а то и сâм чини. Поводом овога, рекао сам — да, колико ја знам Палавестру, није тако или бар тако не мора да буде, и да узимам на себе да поразговарам са Палавестром да он, Зоговић, објави у „Савременику“ све што му на срцу лежи.

Тако сам и поступио. Палавестра је без оклевања пристао да Зоговић у „Савременику“ објави шта хоће и колико хоће, с тим, разуме се, да уредништво задржи право одговора, ако треба. Али до остварења ове замисли није дошло, јер ме је у међувремену Зоговић „избрио из списка живих“. Десило се да сам крајем априла на Трибини Студентског културног центра суделовао у разговору о књижевним правцима између два рата, и да је том разговору, из публике, присуствовао и Зоговић. Док сам нападао надреализам и давао анализу његове реакционарне улоге у историји модерне културе, Зоговић је, упадицама, повицима, одобравао. Кад сам, међутим, констатовао да је наш покрет социјалне ангажоване књижевности дао идејно и уметнички бедне резултате, и кад сам закључио да је то вероватно због тога што је и тај покрет био на позицијама реакционарним, особено реакционарним, сталинистичким, јер је на тим позицијама била и КПЈ, — Зоговић је покушао да ме прекине, па кад му публика то није дозволила, демонстративно је напустио салу. Његова супруга остала је до краја разговора.

Тако су и ту окончани моји односи са Зоговићем.

Маја 1972,
у Београду.

¹ Предраг Палавестра.

КОНСТАНТИН ВИНАВЕР О СВОМ ОЦУ СТАНИСЛАВУ ВИНАВЕРУ

Мој отац је сматрао да је новинар, а књижевношћу се бавио из задовољства.

Основна грешка мога оца: много је читао (да би био обавештен), а мало је времена остављао за своје писање. Сав новац давао је за књиге, које све није могао прочитати. Био је, на пример, пола године аташе за културу у Чешкој, и оданде је само књиге донео.

Исписивао је речи из свега што је читао. Треба погледати како је читао Свето писмо, шта је све тамо исподвлачено. (Тај примерак имам.) Брзо је читао, не схватљиво брзо, имао је, чак, разрађен систем брзог читања. Уз то, изванредно је памтио, све, ништа му није могло промаћи.

Није знао стенографију, али је писао брзо, кад је требало — и на јеловнику. Никакав блок или бележницу није носио са собом, што ме чуди.

Пензионисан је, по доласку Цветковића¹ на власт, као блиски сарадник Стојадиновићев², а и на захтев Немаца, јер је био Јеврејин. Пошто је имао мало година службе и малу пензију, радио је за Радио-Београд све и свашта, на живо, углавном је тумачио стара писма и повеље, тако да је, буквално, саопштавао историју. Историју је знао научно, и то је било непотребно, јер је био нешто друго, песник, и требало је да из наука узима оно што је обрађено и урађено, а не сâм да савлађује и губи, тако, време и енергију.

У улици Баковачкој 21, на Берму, имали смо башту, и ја се оца најчешће сећам како седи у хладовини, у белом оделу, које смо звали — адмиралско, и како чита. То је партерна кућа, па је водио стални рат са дечурлијом — да не галаме.

Како је и кад писао песме — не знам. Кад је преводио, увече би читао текст који ће сутра превести, и већ тад припремао изразе, тражио речи, размишљао. Вијона³ је преводио са одушевљењем, директно у ма-

¹ Драгиша Цветковић, председник владе Краљевине Југославије од 1939. до 1941.

² Милан Стојадиновић, председник владе Краљевине Југославије од 1935. до 1939.

³ Франсоа Вијон (François Villon).

шину. Куцао је са два прста, али прецизно и предано као да решава математичку једначину.

Код њега, као космополите, остварен је један чуждан патриотизам, да не кажем национализам. Ручак је завршавао с ускликом: Живела Велика Србија. Није хтео да иде у Рогашку Слатину, јер је то тобож Хрватска. Једине полемике које је водио после другог рата — биле су са Хрватима.

Имао је неку страшну мржњу на Академију, зато што је вазда имала и пара и средстава а ништа ваљано ни трајно није урадила на корист и срећу српске културе.

Кад је био гимназист у Шапцу, није хтео да се уз неког професора ухвати у видовданско коло, и избачен је из школе. Тада је прешао у Београд и ту завршио гимназију. Отац му је био богат лекар-хирург, преко лета бањски лекар у Ковиљачи. Он је донео први рентген на Балкан. Заглавио је код Бевбелије, 1915, као санитетски мајор. После тог рата од целокупне имовине остала су само два мермерна стола за хируршке инструменте: били су тешки па их нису могли однети. Тај мој дед, очев отац, био је атеист, ни по јеврејски, ни по српски, а отац је био православно крштен, али много доцније по рођењу, и ту није све јасно. Имао је сестру Мјечеславу (Мећу). Кад је она умрла, нису могли да је сахране ни на једном гробљу, па су могли на јеврејском пошто су платили дозволу.

У заробљеништву и после, мој отац је био на некаквој линији НОБ-е и победе над фашизмом. Кад су Немци изгубили битку код Стаљинграда, он се, с једним другом, обукао у неке коже и играо по дворишту, као: Заиграће вама, Швабе, руска мечка у кући. По повратку из заробљеништва, надао се да ће доћи на неки положај, значајно место, да, тако, корисно послужи свом народу и држави. Хтео је, заиста, да служи држави. А било је друкчије: одвели су га у Панчево, у неку врсту политичког карантина, испитивали, малтретирали, и дали му ту некакву, зна се какву, карактеристику. Тако не би ништа од његове наде. После је Моша Пијаде желео, поред Танјуга, још једну новинску агенцију, за обавештавање светске јавности о Југославији, и желео је ту да запосли мог оца. Неки други су то спречили. После је радио у Танјугу, где се замерио шефовима, јер им је говорио да не знају свој посао, професионално. Слали су га, због тога, често, у ноћну смену, иако је био тежак срчани болесник, а номинално — уредник. Радио је, потом, у „Језу“ и при „Веселој вечери“ Радио-Београда. 1953. добио је књижевничку пензију (43 године стажа), али су му ставили пети осигуранички разред, као тобож његово дело није од значаја. Тек после смрти, признали су му други, а касније и први „а“ разред.

У државну службу је ступио 1927. После матурирања у Београду, студирао је на Сорбони физику и математику и слушао филозофију код Бергсона.⁴ Тиме се нарочито и стално поносио. Учествовао је као добровољац у Балканским ратовима, а 1914, прекинуо је студије, вратио се у земљу, у Бачкој чети прешао Албанију. На почетку 1917, са Крфа, отишао је у Русију, у војној мисији: да прикупља добровољце од заробљених Аустријанаца за борбу на солунском фронту. Кад је, после октобарске револуције, мисија повучена, он је, а са њим и сва мисија, остао — да помогну прву земљу социјализма. Запослио се у Централној статистици. Била је страшна зима, ложили су степенице. 1919, с одредом наоружаних Срба (ни бели, ни црвени, просто наоружани људи који се пробијају кроз смрт и несрећу), стигао је у Цариград, одатле у Београд. Био је новинар у „Времену“ и „Републици“. Био је дописник са разних страна, из Бугарске, на пример, за време Стамболијског.⁵ Баш тад се догодило нешто овакво: писао је, у облику подлистка у неким новинама, роман у наставцима, само са једним бројем форе — данас за прекосутра, али за време гужве у Бугарској није имао времена па је наставак романа диктирао уреднику преко телефона, разуме се — у главним цртама.

Радећи у „Републици“, ишао је укруг и у исто време трима дактилографкињама диктирао три различита чланка.

Од 1927. до 1930. био је у Швајцарској, при Друштву народа, и истовремено аташе за штампу, а од 1930. до 1934. у Берлину аташе за штампу и дописник „Времена“. И тамо је само књиге куповао. 1934. вратио се у земљу и радио у Пресбируу (за контакт са страном штампом), све до доласка Цветковића на власт. После Минхенског споразума, 1938. био је у Прагу као аташе за културу.

Писао је говоре Стојадиновићу.

1930, да би напредовао у служби, дипломирао је физику на Београдском универзитету, па ипак виши платни разред није добио.

У Прагу је имао аферу са Вуком Драговићем, јер је овај на некој здравици, вечеринки, нешто рекао, а отац је, као државни човек, морао, по службеној дужности, реаговати, па је то пријавио, а Рибникар⁶ је отпустио Драговића из „Политике“. После повика на мог оца, али не и на Рибникара: један је морао да уради оно што је урадио, други није морао...

⁴ Анри Бергсон (Henri Bergson).

⁵ Александар Стамболијоки, бугарски политичар и државник.

⁶ Владислав Рибникар, власник листа „Политика“.

1941. пошао је у рат пре него што је добио позив, каже: иде да брани своју земљу. Наш кућни пријатељ др Рабинович⁷ му говори: Биће рат, мисли на породицу, склони се из земље, а он: Жена ми је Немица, она ће са децом у Немачку, ја ћу, као официр, да погинем за отаџбину.

Још пре пензионисања, звао га је у Америку наш пријатељ Константин Фотић (по њему сам добио име), посланик у Америци, а он неће. Говорио је: Против фашизма се треба борити у Европи, овде је интересантније живети.

Звали су га у Израел, али није хтео да напусти Југославију.

Хтео је да преводи Шекспира, желео је то, али му нико није наручио тај посао. Желео је такође да преведе и Мановог „Доктора Фаустуса“, направио је чак и уговор, почео да ради, страсно, али су и то неки прекинули.

Турску церемонију у „Грађанину племићу“ он је превео, по налогу, чини ми се, Беловића.⁸

Стихови, јамбови, риме — ишло му је лако, страховито лако. Писао је много — да би показао да је то могућно и згодно, а и зато да би доказао да је у току.

Пошто није имао телефон, а волео да контактира са људима, седео је сваког дана код „Мажестика“ од 11,30 до 14 часова.

Да су му људи наручивали посао свашта би урадио. И мислим још нешто: да је имао неки одговоран посао — више би му одговарало и више би урадио, али добивао је само неке лабаве и фиктивне послове.

У оставштини имам много његових необјављених песама из „Европске ноћи“, много више но што их има објављених. Имам и три-четири свеске његовог Дневника из Београда пре првог рата, две свеске после првог рата, и нешто из заробљеништва. То су више забелешке.

Што се књига тиче, његове библиотеке, имам тога доста, али сам доста и продао, преко антикварнице СКЗ, Новосадском филозофском факултету, 1957, онда за 150.000 динара.

Енглеска списатељица Ребека Вест написала је роман⁹ о Југославији, социјалистичкој, где је главни јунак мој отац под именом Константин. Имам тај роман.

1909. на матурску тему за сву Србију „О читању“ — мој отац је добио прву награду.

Нарочито је волео Дебисија. Звали смо га скраћено, од милоште, Деба. За њега је он био откровење.

⁷ Хаим Рабинович.

⁸ Мирослав Беловић, позоришни редитељ.

⁹ Реч је о књизи *Црно јазње и сиви соко*, објављеној на српскохрватском тек 1988, у преводу Николе Кољевића, у издању БИГЗ-а из Београда.

Штета што тад није било лонг-плеј плоча. Да их је било, то би унело револуцију у његов живот: одао би се слушању музике као људи дрогама, и ништа не би радио.

Имао је доста пријатеља сликара, и отварао је, пре рата, многе изложбе, али осим два пејзажа Живограда Настасијевића, нема ниједну слику. Зашто? Вероватно зато што није рекао — дај ми једну слику, отворио сам ти изложбу...

Кад је био у Берлину, мајка је добила неко наследство, он је узео зајам од хипотекарне банке, па је мајка купила нашу кућу, а он тад није нашао за потребно да оде да види ту кућу, где је, каква је.

Башту је много волео, и воће. Не само у башти него и да га једе. У башти је било трешања, јабука. А после је пустио да бика трава, сунцокрети, као цунгла, мачке се шуњају, а он ужива.

Имао је једну интересантну слабост: волео је да држи предавања, било каква, било коме, било кад...

Ја сам рођен 1930. у Берлину, а мој брат Вук 1927. у Женеви.

Отац се венчао са мојом мајком 1924. или 1925, у Панчеву, у евангелистичкој цркви.

Интересовао се за процесе које је водио Вишински,¹⁰ нарочито за процесе Ласлу Рајку и Трајчу Костову.

Један од Винавера био је министар правде у РСФСР.¹¹ Дописивали су се, али је после овај замолио мог оца да са тим престану.

Мој отац је био жестоки антисталинист.

Што се преписке тиче, имам нешто али мало: с Младеном Лесковцем и Бошком Петровићем. Мој отац није волео дописивање, радије је са људима разговарао.

Последње што је радио: у Нишкој Бањи — предговор „Немачким романтичарима“ З. Глушчевића.

НАПОМЕНА УЗ С. ВИНАВЕРА

1. Овај текст, ова прича о Станиславу Винаверу настала је казивањем његовог сина Константина мени у перо. Као и у свим осталим разговорима овде, ништа нисам додао, ништа нисам одузео. Само сам понегде, као и сваки скрупулозни записивач усменог приповедања, дописао коју тачнију реч. Казивање Константина Винавера догодило се у службеним просторијама Народног позоришта, 26. јуна 1972. године у Београду.

¹⁰ Андреј Јануарјевич Вишински, совјетски дипломата и правник, државни тужилац у време политичких процеса у СССР-у 1936—1938.

¹¹ Леон (Јав) Винавер.

Рођен сам 28. марта 1911. године у Сарајеву. Школовао сам се на Класичној гимназији у Сарајеву. Врло млад постао сам професионални новинар, 1929. или 1930, у Сарајеву, а нешто мало доцније у Београду. Био сам новинар у сарајевској „Вечерњој пошти“ и „Југословенском листу“ и дописник „Правде“ из Сарајева. Такође врло млад почео сам се бавити књижевном и позоришном критиком. Штампao сам у часописима „Записи“, „Преглед“, „Ваљци“, „Књижевна крајина“, „Живот и рад“, „Литература“ (Галогажина),¹ „Књижевна ковачница“. Покренуо сам 1925. у Сарајеву напредни књижевни часопис „Бразда“, који је полиција после четвртог броја угушила. У њему су сарађивали прогресивни писци и београдског и загребачког подручја, разуме се — и сарајевског: Јован Поповић, Хасан Кикић, Чедомир Миндеровић, Иво Фрол. 1936. преселио сам се у Београд. У Београду сам свашта радио — да преживим: писао за „Јеж“, за „ПТТ“, за „Задружну заставу“, 1937. ухапшен сам због илегалног материјала нађеног код мене и оптужен за слање добровољаца у Шпанију. На суду сам ослобођен, али сам у истражном затвору, у Београду и Загребу, провео три до четири месеца. До 1941. године писао сам у напредним часописима критике и есеје, у СКГ, „Нашој стварности“, „Уметности и критици“. Дружио сам се са Јованом Поповићем, Милком Жицином, Војом Срзентићем, Радованом Зоговићем, Чедомиром Миндеровићем, Веселином Маслешом и Борћем Јовановићем. 1941. мобилисан сам као резервни официр, и дочекао капитулацију а да Немца ни видео нисам, у планском комплексу између Сарајева и Травника. Побегао сам, потом, из војничког логора и неко време живео илегално у Сарајеву. Ту сам и постао члан Партије, марта или априла 1941. Из Сарајева побегао сам у Сплит и ту био члан Агитпропа ПК за Далмацију. После хапшења од стране Италијана и пуштања на слободу (? — мој знак питања, ДСИ), послат сам у Динарски одред. За време рата био сам или у агитацио-

¹ Стеван Галогаж.

но-пропагандним органима или у политоделима бригада и дивизија (Друга далматинска пролетерска бригада, Двадесетдевета дивизија). 1944. пребачен сам у Италију, у Бари, где сам радио на штампарским и издавачким делатностима. Ту смо развили јако велику издавачку делатност за партизане. После ослобођења дошао сам у Београд, и ту био на функцијама уредника „Борбе“, 1944—45, директора Дизјуга, 1945—46, директора Југословенске књиге, 1946—47. Оснивач сам и први управник Југословенског драмског позоришта. 1950. био сам један од покретача и уредника „Сведочанстава“. Од 1948. до 1966. био сам главни и одговорни уредник часописа „Књижевност“ и уредник библиотеке „Путеви“. Био сам још једном, поново, две године управник Југословенског драмског позоришта, да бих, коначно, 1968, 69, 70. и 71. био уредник „Политике“. Данас нисам ништа, нема данас.

Ожењен сам. Супруга Мара Финци, рођена Трифковић, сликар је костима, ради по позориштима и на телевизији. Имам сина, студира Факултет организационо-политичких наука, сам је то одабрао.

Поседујем писма разних писаца, али којих и колико не могу рећи одређено.

Међу својим необјављеним рукописима имам масу почетака, бележака, дневника, али ништа завршено. Има један део партизанског дневника (други се изгубио у рату) који нисам објавио и вероватно никад нећу ни објавити.

Важније што сам публиковао јесте: „Више и мање од живота“, сакупљен део позоришних критика. „Боље да нисам“, брошура о Дени Дидроу, 1945—46. „Два лика“, брошура о Бранимиру Босићу и Аугусту Цесарецу.

Превео сам са француског: „Сиву свеску“ Роже Мартен ди Гара, пре рата; „Слом“ Емила Золе, пре рата; а после рата — „Књижевне критике“ Пола Лафарга и „У трагању за изгубљеним временом“ Марсела Пруста.

Приредио сам разна издања: две књиге Борћа Јовановића — „Студије и критике“ и „Против обмана“; књигу А. Г. Матоша „Фелтони о српским писцима“; Скерлића у четири књиге „Писци и књиге“. Уз то и — „Утиске из књижевности“ Жила Леметра и „Портрете“ Сент-Бева.

Написао сам и низ предговора за значајне књиге: за „Даблинце“², за „Гаргантуу“³, за „лоркину Гитару“⁴, за Марина Држића (тај предговор је преведен на многе језике).

² Књига прича Џемса Џојса.

³ Роман Франсоа Раблса *Гаргантуа и Пантагруел*.

⁴ Песме Федерика Гарсије Лорке *Моја гитара*.

У рату сам објавио низ чланака и критика под псеудонимом Предраг Костић.

Уређивао сам и неке листове у рату, али их се не сећам. Требало би да се налазе у архивима Војног музеја.

Био сам, дакле, позоришни и књижевни критичар и публицист.

14. августа 1972,
у Београду.

ЉУБИША ЈОЦИЋ О СЕБИ

Моје порекло је словенско-романско-монголско: деда по мајци је чист Србин, Урош Грабовац, а оженио се Францускињом, док се деда по оцу оженио Бугарком (Монголком). После је било мешања са Русима и Црногорцима.

Мене нико није довео у везу са мојим стрицем Живојином Јоцићем, који је био научни истраживач-хемичар, доцент па професор на Петроградском универзитету. Мој отац је дошао из Русије у Србију после револуције од 1905. У Русији је био лекар на Кавказу и Уралу, у Сибиру, а политички припадао је нихилистима. Оженио се 1908. и купио кућу у Београду (Смиљанићева 34; те куће је, на тзв. Грантовцу, дизао сецесионист Севдић¹). 1910. отац је купио велико имање на Убу, где је основао ергелу коња за београдски и ваљевски хиподром. Био је пријатељ Драгише Бурџа, Бране Петронијевића, Косте Тодоровића и биолога Кошанина.² Моја сестра је рођена 1913, а ја 1910. у коњској ергели која се звала Дача (по руски), на Убу, тако да би се могло рећи да сам јахач-паркурис по рођењу. И био сам то све до 1963. године. Мој отац се, после женидбе, политички знатно променио, па га је стриц исмевао како је од нихилисте доспео до имитирања племства и малограђанштине. Али моја мајка је била отмена и лепа жена. Иначе, стриц је добио орден Светог Станислава од царске руске владе, а отац орден Светог Саве од српске владе, обојица за науку. Стричев орден Светог Станислава продали смо за време прве окупације, јер смо гладовали. Године 1912. био сам, заједно са мајком и оцем, на фронту, нарочито у Вучитрну, где је отац лечио колеру. Отац је умро 1914. од пегавог тифуса, у прихватилишту на Убу, после битке на Церу, где се борио као лекар и ратник и показивао козачку храброст. Моја мајка је завршила музичку школу и, између два рата, певала је модерне песме на радију. Још је жива, има 83 године. Деда по оцу био је трговац, али је, после једног пословног пута у Русију, нетрагом ишчезао. Стриц је, пошто је

¹ Јован Севдић.

² Недељко Кошанин.

претходно сифилистички полудео, умро 1917, у јеку револуције. Имао је велико имање у околини Петрограда, али оно није припало никоме од нас.

Мој отац је имао библиотеку на руском, немачком и француском, али су ту библиотеку спалили аустроугарски окупатори.

Ја лично, из ране младости, показивао сам смисао за чудно спрезање речи. Истовремено, показивао сам, већ у другој години, велики еротизам према женској послужи: љубио сам и гризао женске ноге, тако да је отац био принуђен да на мени изврши малу хируршку интервенцију и да нареди женама да носе чарапе на ногама и дуге сукње. Више су ме, уз то, што се оца тиче, интересовале ствари које је он носио са собом или на себи, не он сам. Кад су дошли ратови било је ужасно. Избеглиштво све до Скопља, али преко Албаније нисмо могли, пошто су нам Бугари пресекли пут; тада је ту јуначки и легендарно изгинула чета српских питомаца, бранећи нејач од Бугара. Тек 1918. вратили смо се у Београд. И стричеви и ујаци моји били су солунци, тако да сам још као дете могао да осетим, као и сви млади, непријатељство према победницима. Са знао сам сву горчину окупације и сав пораз победника.

Основну школу завршио сам у школи код светосавске цркве, а гимназију у Четвртој мушкој. У гимназији сам до четрнаесте године показивао велику тупост и био врло добар ђак, а после постао лош ђак и истовремено веома вистрпљен младић у свему: заинтересовао сам се за куплереје и надреализам. Једва сам завршио матуру 1929. Директор гимназије ми је био Светозар Томић, Карапанџић³ ми је предавао латински, Карљиковић⁴ математику, а Мирко Дамјановић француски. Мирко Дамјановић је био и књижевник: писао је песме. У то време Београд је био потпуно оријенталан град, и пун руске политичке емиграције, која ме је одушевљавала, јер су њене жене биле и принцезе и проститутке, пуне мириса. Та емиграција је прва увела Европу у Београд, донела собом неки нов стил живота: балет, оперу... Тад смо, на Ташмајдану, гледали и чувене цигитовке, а на Тркалишту су се још могле видети караванске камиле које су доносиле источњачку робу. Ту смо, на том Тркалишту, продали и једног лепог коња, хановеранца, кога смо добили на име војне репарације.

Док сам био у гимназији, упознао сам Душана Матића, који је тада био професор Четврте мушке гимназије. Он ме је увео у надреализам, 1928. Са њим сам сарађивао у часопису „50 у Европи“. После сам, 1930,

³ Душан Б. Карапанџић, писац удбеника латинског и преводилац са латинског.

⁴ Риста Карљиковић.

одбио да сарађујем у часопису „Немогуће“. Наставио сам да издајем часопис „50 у Европи“ све до 1934. Године 1930. објављујем књигу „Сан или биљка“, где се разрачунавам са надреалистима. 1934. издајем књигу без наслова, коју илуструје Живановић Ное, а те године излази и последњи број часописа „50 у Европи“, где сарађује и Енглескиња Ајлин Банбитн, моја разведена жена, која је умрла негде у Босни, као партизанка, 1943. Те исте 1934. године штампао сам и књигу „Љубав и слобода“, коју је тадашња цензура забранила. Године 1936. покренут је часопис „Наша стварност“, орган Народног фронта, где дајем прилог, који тај часопис, на интервенцију Борћа Јовановића, штампа тек 1939. Против штампања тог мог прилога био је Радован Зоговић, јер сам, како је говорио, пијаница и женскарош. Од 1936. покушао сам да се укључим у соцреализам (дотле сам био надреалист), и то ми је успело 1939. У међувремену, издајем у Београду, 1936, „Песме“, књигу соцреалистичку, а тек 1937, у Паризу, на француском, са својом тадашњом женом Женевјев Кутберг, издајем „Песме и приче“. Ту, у Паризу, упознајем се са Жан Ришар Блоком и Луј Арагоном, 1938, и они ми нуде да будем уредник листа „Ce soir“, а 1939. Арагон ми штампа две песме у часопису „Commune“, у јануарском броју. Године 1938. враћам се у Југославију, и сарађујем у „Младој култури“, у сарајевском „Прегледу“, а у „Животу и раду“ замењујем, на послу писања књижевне критике, позоришне, Јована Поповића. Године 1940. издајем четири књиге: „Песме“, на француском (стихови написани 1936, у Паризу), и три књиге соцреализма: „Поломљена кола“ — роман, „Суморна питања“ — песме и збирку приповедака.

За време рата писао сам, са Милојем Чиплићем, роман „Тамнице“, штампан после рата, а спремио сам и књигу „У земљи Арастрата“, која је изишла 1955. Године 1956. београдска „Просвета“ ми је издала „На рубу ноћи“. Са књигом „У земљи Арастрата“ дошао је мој раскид са соцреализмом: увидео сам да тај начин писања није за моју духовну конституцију. После тога, могу рећи да се свих својих књига са соцреалистичком тенденцијом одричем, и да из свег тог периода прихватам само две књиге: „Скривене светове“, 1960. и „Курира на прозору“, 1963.

Од 1963. ниједна издавачка кућа није хтела да ме штампа. 1963. „Нолит“ је одбио књигу „Атол анђела“, а „Просвета“, 1964, књигу „За љубав за слободу“. Не штампају ме из неких личних разлога. Схвативши то, штампао сам о свом трошку (120.000 ст. динара) једну своју песму „Девојкама“, у облику сепарата, већ штампану у „Књижевним новинама“. Тај сепарат ћу пустити у јавност крајем ове године, у тиражу од 200 примерака.

Последњих година сарађивао сам у „Савременику“, „Делу“, „Књижевним новинама“, „Летопису Матице српске“ и „Одјеку“.

Имам намеру да у току следеће године објавим нову песничку збирку. То ће бити песме извесне нове структуре, са строгом уклопљеношћу у потрошачко друштво и његов менталитет. Оне ће имати намеру да учествују у свету као ново поетско општило. Пошто је поезија више рад а мање инспирација, сад прикупљам грађу коју ћу касније обрађивати.

Ја сам и сликар. Имао сам осам самосталних изложби, од којих једну у Паризу.

На филму радим од 1947, прво у „Авала-филму“, па у „Славија-филму“, а данас у „Дунав-филму“. Бавио сам се углавном документарним филмом, и направио сам око двадесет филмова, од којих су неки награђени, а неки били и на међународним фестивалима. Два филма су ми забрањена: први, 1965, о студентима, где сам предсказао оно што је дошло 1968; а други, „Снег на уснама“, забрањен је 1969. Председник цензуре која је забранила тај филм био је Антоније Исаковић. Ја сам са њим у сукобу, јер сам Србин а нисам шовиниста.

Човек сам који нема и не подноси идеолошка и политичко-партијска опредељења. Имам својих људских нада и убеђења. Верујем у стихијски развитак човечанства, јер је човечанство део природе. Свет неће изменити револуционари, већ ће он самог себе да мења односима и променама својих природних структура: економије, политике, ратова, сарадње, културе, науке, уметности.

Деце немам. Да не знам како се стварају и рађају, можда бих их и имао...

Прошле године о мени је правила документарни филм Татјана Живановић.

28. августа 1972,
у Београду.

ТАНАСИЈЕ МЛАДЕНОВИЋ О СЕБИ

I

Рођен сам несрећне 1913. године, 15. априла, у Сараорцима. Отац Милан, мајка Јелена, рођена Матковић (њени су дошли из Херцеговине). По оцу, дошли смо са Косова, прво у Источну Србију, а затим у Поморавље. Мој прадед, Станимир, пекар у Зајечару, убије неког Турчина и баци га у пећ, па побегне у Свилајнац, где један део породице остане (Матићи), а други дође у Сараорце. Отац је био касапин по занату, а после је, од деде, наследио кафану и постао кафеџија. По очевој линији сам из грађанско-занатлијског сталежа, а по мајчиној — из породице богатих сељака, кулака.

Имао сам два брата: обојица су погинули у рату. Старији, Светомир, народни херој, погинуо је 1942, код Венчана: убио се кад је видео да је опкољен. Млађи, Андра, буде рањен у борбама у Србији 1942, те најстрашније године рата, и успе да се сакрије у шаши, и да се крије код неког сељака, а после се пребаци у Сараорце, код стрица, и ту га стриц, по наговору своје жене, наше стрине (још је жива), пријави; буде пребачен на Бањицу, и стрељан 25. децембра 1942. Ту исто, у Јајинцима, стрељан је и отац, маја 1943. Мајку су на Бањици држали две године, док се није на смрт разболела, па је пуста. Тако преживи. И била је жива све до случаја „Књижевних новина“, кад умре од душевног потреса.

Код куће су 1941. остали сестра Радмила, која је тад имала четрнаест година, и брат Петар, који је имао пет година. Они су живи. Радмила је, после, такође била у рату, данас је инвалид. И снаха, Светомирова жена, била је партизанка. Жива је, преудала се. Ратник је била и моја жена Радојка, рођена Бркић, тад партијски радник и дрводељска радница. Сви смо били борци Другог шумадијског одреда.

Основну школу завршио сам у Сараорцима. Био сам одличан ђак, и моја мајка, неписмена жена, насупрот оцу, који је хтео да одем на занат, јер је као човек широке руке материјално био јако утањно, рекла је: Неће моје дете бити слепац као ја, па ме је уписала у гимназију, у Смедереву. Ту су ме сместили код једног

богаташа, као прислужника, само једну годину, док отац није стао на ноге. Гимназију сам завршио у Смедереву. До мале матуре био сам тројкаш, просечан ђак, а после петог разред ушао сам у ред врло добрих ђака, цењених. Матурирао сам 1932. У току школовања добијао сам награде на светосавским тематима, био сам уважаван због познавања историје, језика и књижевности. Активно сам радио у литерарној дружини „Давидовић“. Сва архива те дружине пропала је, на жалост, за време рата.

1932/33. године уписао сам Правни факултет у Београду, и завршио га 1937, месеца марта. Кад сам се уписао на факултет (то је заиста интересно!), отац је опет био материјално потпуно пропао, па сам прве две године студирао боравећи на селу, код деде, уз малу новчану помоћ (благодејање) Смедеревске општине. Ту, на селу, оснивао сам разна омладинска друштва — певачка, спортска, а у ствари бавио сам се политиком.

Почео сам са стиховима у трећем разреду гимназије, па после (замисли!), неко време, нисам волео стихове. Били ме одушевили неки авантуристички романи, па сам и ја писао такву прозу и читао је пријатељима. Године 1929, у „Венцу“ Јеремије Живановића, први пут сам објавио једну своју књижевну творевину, песму у прози. После сам опет прешао на стих и у њему, коначно и дефинитивно, нашао себе и свој прави свет. До завршетка гимназије највише сам објављивао у Барчевој¹ „Младости“ (Барац ми је, чак, једну песму и наградио), а затим у „Књижевном северу“ и „Животу и раду“. После, кад сам прешао у леве писце, објављивао сам у загребачком „Гласу омладине“, легалном органу СКОЈ-а, чији је уредник био Владо Маћаревић, па у „Зети“ и никшићкој „Слободној мисли“. Онда ми је, у осмом разреду гимназије, дошла до памети мисао да покренем свој књижевни часопис. Прикупио сам новац од робака, и са Зоговићем, Савом Штедимлијом, Кочом Рацином, Беришом Ковачевићем, Данилом Лекићем и Радивојем Вуковићем, у Смедереву, 1932/33, покренуо часопис „Књижевни круг“. Тај часопис је стално забрањиван, тако да смо материјално руинирали, па је последњи број изишао у Загребу под именом „Круг“, а Зоговић ми је у једном писму саопштавао да је тај наслов намерно дат, јер може значити скраћеницу од Комунистичка револуционарна удружена група. То писмо, као и сва остала моја преписка из тог времена с многим пријатељима и писцима пропала је за време рата. А у време гужве између партијских форума и Крлеже, сви смо ми, осим Биласа, били крлежјанци. Затим је дошао раскид и са Штедимлијом.

Те исте године, 1932, издао сам књижицу „Пет пута пет. Алманах најмлађих“. Тад је то било у моди, са

¹ Антун Барац, хрватски историчар књижевности.

фотографијама, бајроновски. Ту смо били — Цвијетин Мијатовић, Степан Б. Игњатовић, Борислав С. Стојковић (умре као студент), Богомил Текавец (потпуно ишчезао из литературе) и ја. Штампање овог алманаха организовао је Текавец.

Моје студирање значило је, између осталог, учествовање у студентском комунистичком покрету, демонстрације, сукобе са полицијом, хапшења. Кад је Смедеревска општина сазнала да сам комунист — укинула ми је благодејање, па ме је на стан и храну примио Љубиша Манојловић, на мансарди, Космајска 1. А храну смо делили, његову, један оброк у некој тзв. народној кујни. Године 1934, за време великих демонстрација кад је погинуо Срзентић² (погинуо је такоређи поред мене, то сећање сам објавио у „Књижевним новинама“ под насловом „Звук сећања“), тада — био сам ухапшен, али су ме убрзо пустили, јер нисам био компромитован. Ту је настао велики прекид у мом књижевном раду. Од Партије сам (преко Аврама Амара, који је погинуо 6. априла, то јест — преко СКОЈ-а) добио налог да покренем лист „Реч младих“. Потписници су били — Милош Савковић, Аврам Амар, неки новинар Јован Јовановић и ја. Не верујем да било где постоји ма и један примерак та два-три броја што су изишла. Ту сам објавио неке песме. Лист је забрањен.

У међувремену, 1936, Зоговић је покренуо лист „1936“, где сам објавио чланак о спорту, поводом олимпијаде у Берлину. Зоговић је рекао да је чланак добро написан, и чудио се мом познавању спорта.

Године 1938. издао сам, са Јанком Боновићем, књижицу стихова „Двије ријеке“. То је било приватно издање, а штампање сам организовао ја у смедеревској штампарији „Маринковић“. Ту књигу су махом продавали и куповали студенти и радници. Ја сам већ тада доста радио са радницима. Кад је основана Странка радног народа (покушај легалног организовања КПЈ) — био сам предавач на полуполицијалним и илегалним скуповима металаца, кожарских радника и Савеза приватних намештеника (БОТИЧ-еваца).³ Са мном су ту радили Милентије Поповић и Иса Барух. 1939. године дошло је до провале: бачен сам у Главњачу, издржао мучење, био пред Судом за заштиту државе. Код мене су тад нашли лист „Комунист“, летке мог млађег брата Андре (које сам примио на себе) и Леинову књигу о диктатури пролетаријата (московско издање!), Бећаревић⁴ је био иследник, а тукао ме је Космајац.⁵ Бацили

² Мирко Срзентић.

³ Савез банкарских, осигуравајућих, трговинских и индустријских чиновника.

⁴ Јеврем Бећаревић, познати београдски полицијски иследник.

⁵ Борбе Космајац, полицијски иследник.

су нас на Аду Циганлију. Претили су ми тешком робијом. Али 1940. Совјети су ушли у Буковину и Бесарабију, па је режим, због тога, а и под притиском јавности, многих угледних људи, одустао од кажњавања тешком робијом, и досудио ми само 4 месеца строгог затвора. Из затвора изиђем 25. децембра 1940... Тај датум памтим зато што ме је, чим сам дошао кући, сачекао позив за војску: право у пук. И војску сам служио 4 месеца, до априлског рата. Занимљиво је знати како су ме у војсци примили. У команди, официр је дигао дреку на мене: Комунист, ђубре... а наредник (ваљда је био наш, комунистички, симпатизер) прими ме лепо, некако забринуто, дуго је тражио где је најбоље да ме пошаље, и на крају рече: Биће ти најбоље да одеш у Винковце, у 17. пешадијски пук Војводе Мишића. Ту, у пуку, ађутант пуковников, капетан прве класе Ракић био је са мном пажљив и обзиран, а исто тако и капетан Стевовић. То ме је запрепастило и обрадовало. Али био је неки потпоручник Михајловић који је са војницима поступао као са стоком. Ја се против тога побуним, а побуним и неке војнике, и одем на рапорт капетану Стевовићу. Он ми обећа да ће испитати ствар и да ће се стати на пут таквом потпоручниковом понашању. Не прође ни недељу дана, а капетан Ракић ме, као интелектуалца, постави да средим пуковску архиву и даде ми пуну слободу рада и кретања, и то мени — комунисту, уочи рата, кад је од војне документације што-шта зависило. Априлски рат, што се мене тиче, био је овакав: поћемо на мађарску границу, доћемо до Михољца, ту на лево круг — за Осијек, где нас, целу Осијечку дивизију, без зрна барута, разоружа Мачекова грађанска и сељачка заштита, тј. усташе, 10. априла. У Србију сам се вратио после дугог пешачења, јер сам, знајући да усташе хватају српске војнике, избегавао градове и путеве. Ишао сам пешке, ноћу, уз и низ пруге.

У Комунистичку партију примљен сам маја 1941. године, у јеку припрема за устанак. Објашњавали смо народу Априлски проглас ЦК, скупљали оружје, по селима нарочито, окупљали симпатизере. Ово ваља да ти кажем: директиве да се скупља оружје, стварају десетине, јер ће се неминовно кренути у устанак, такве директиве било је одмах, још у априлу. Ту директиву је дао Окружни комитет Доњег Поморавља, на чијем је челу стајао Јоца Милосављевић, студент медицине. Историјска истина је ова: иницијатор устанка у Србији био је Покрајински комитет Србије, још у априлу, а не Централни комитет Југославије, у јулу. ЦК КПЈ само је преузео већ постојећу и незаобилазну устаничко-партизанску иницијативу српских комуниста.

2. септембра 1972,
у Београду.

II

Ја сам, тада, био веза између Среског комитета (орашког) и Окружног комитета, тако да сам 2. јула, кад је дошао курир из Окружног комитета са налогом да 3. јула будем у Смедеревској Паланци, био увелико спреман. Ту сам се нашао са Пером Стамболићем, па смо отишли у кућу Драгослава-Гоше Борђевића, где смо затекли Богосава Марковића (са којим сам учествовао у припремама за устанак), Бранка Крсмановића (који је био члан већ формираног Главног штаба Србије) и мени непознатог црномањастог човека који се представио као Андра Борђевић, а то је заправо био Дејан Петровић. Бранко Крсмановић нам је рекао: Формиран је Главни штаб партизанских одреда Србије, идемо у устанак. Ви сте већ вршили припреме, па ми поднесите извештај. Одред ће се састојати од три чете — орашке, рачанске и јасеничке. Чета не сме имати више од педесет људи. Суштина партизанског рата јесте — изненадно и брзо нападати, брзо се повлачити, фронталну битку не прихватати. Затим је говорио Стамболић. У име партије, он је нас четворицу прогласио штабом Другог шумадијског одреда: командант — Богосав Марковић, политички комесар — ја, заменик команданта — Андра Борђевић. Бранко Крсмановић је наредио да се 6. јула, увече, изиђе на терен, окупе борци и крене у борбу. Тако је и било: 5. јула, увече, наћемо се и поћемо у Ново Село. У први мах орашка чета је бројала 18 људи. Пред вече 6. јула кренемо у Марковачку Алију, и ту је орашка чета коначно формирана. Ја сам је формирао. Из фабрике у Паланци је изишло 40 радника, без оружја; из Раче 13 људи, наоружаних. А ми смо, орашани, имали митраљезе (непроцењиво благо тада!), пушака и револвера много више него што је нас било, муниције колико те воља, па све то братски поделимо. 8. јула извршимо организацију одреда, поставимо команде чета, поделимо на водове и десетине, и извршимо прву вежбу, бојево габање, јер је било доста бораца младића који су први пут држали пушку у рукама. Та вежба је почела негде око пет сати по подне, комотно и безбрижно, што се каже — у срцу окупиране Европе. Као скојевац вежбао се у габању и Антоније Исаковић, јер ни он тад није знао шта би са пушком. У ноћн између 9. и 10. јула нападнемо Рачу Крагујевачку — да запленимо оружје, али га је непријатељ, обавештен о нашим намерама, био склонио, тако да смо запленили само три пушке, три штајерска коња, шапирограф, писаће машине, материјал за писање и шапирографисање (што нам је много значило). Докопали смо се и полицијске архиве, и спалили је. Три коња постала су прва одредска комора: свака чета добила је по једног. Пошто нас је у одреду ипак било мало, решено је да свака чета, са својим

делом руководства одреда, оде на свој терен, и да акцијама, војним и политичким, врши прикупљање оружја и мобилизацију људства.

Ја сам, са својом четом, отишао у Срез орашки. На-
стало је време диверзија, паљења општинских архива,
разоружавања жандарма, рушења пруга, кратко рече-
но — време онемогућавања непријатеља да се служи
материјалом и апаратом старог режима. То нам је до-
нело велику популарност: за неколико дана било нас
је у чети 50 бораца. Прву већу акцију извели смо 17.
јула. У пет по подне, између Велике Планае и Старог Се-
ла, нас неколико бораца, пошто смо претходно спали-
ли вршалицу у Марковцу, поставили смо заседу Нем-
цима. И тад се деси ово, један занимљив случај, савр-
шена илустрација времена и људи. Борци, дакле, у за-
седи, а ја изиђем на пут — да видим чује ли се штогод
од немачке колоне, кад ето ти једног риђег младића.
Почнемо да причамо као да смо у шетњи па се сусрели,
о свему и свачему, и реч по реч, он ме запита да ли
сам можда чуо нешто о шумцима, има ли их, па онда
да му треба веза са одредом, јер је металски радник
и хоће у партизане. Мислим ја и премишљајам, па му,
шта би да би, рекох да случајно знам нешто о парти-
занима и да му могу помоћи, и испостави се да тај ри-
ђи није нико други него Живота Станисављевић, члан
Окружног комитета. Дам му бомбу, и он на лицу мес-
та приступи заседи. У то наиђе и немачка колона: мо-
тоцикл па ауто, претходница, а главнина, сва сила
моторизоване пешадије, заостала. Ми то нисмо знали,
нападнемо. Настане лом, покољ насред друма, кад ето
ти главнине... Почну да нас опкољавају, шта ћемо, по-
влачимо се, једва се спасемо, а ја био само са револ-
вером и то неискправним, како сам касније сазнао...
Тог истог дана, 17. јула, чујемо отуд од Паланке вели-
ку пуцњаву. Оне друге две чете нашег одреда, испрва
одвојене, састале су се у манастиру код Смедеревске
Паланке, и остале ту, залогоровале 3—4 дана (а прави-
ло је било и наредба — на једном месту не остати ду-
же од 2 дана), па су још и ступиле у некакве разгово-
ре и преговоре са полицијским писарем из Паланке.
То Немци искористе и опколе их, већину поубијају,
нешто заробе и пострелају, углавном раднике. (То је
оно чувено стрељање радника у Паланци.) Преживело
је свега десетак бораца, који побегну на Рудник.

Тако је читава и жива остала само моја чета. Раз-
вили смо борбену и политичку активност на терито-
рији целог одреда. Наша тактика је била час на једну,
час на другу страну Мораве, и нису успели да нас уло-
ве. Ступимо у везу са комунистима из Свилајнца и Жа-
бара — да им помогнемо да образују одред. Истовре-
мено, почетком августа, оснујемо Другу орашку чету:
сад смо имали већ 200 бораца, добро наоружаних. Се-

диште нам је било у Кушиљеву. Народ нас је волео и
поштовао. Зашто? Најпре зато што смо се истински бо-
рили, а затим и зато што смо живели и понашали се
како приличи људима. Није било ждрања и пијанче-
ња, ни насртања на жене и нејач. Или, рецимо, држи-
мо заседу у јабучару, у винограду, не усфали ни једна
јабука, ни једно зрно... 10. августа дође код нас Бран-
ко Крсмановић — да извиди ситуацију, и овласти ме-
не да у околини Свилајнца формирам ресавску чету,
а у околини Жабара — моравску. Тако и буде: Ресав-
ску чету формирамо 2. августа, на Светог Илију, а мо-
равску 20. августа. Ресавска чета бројила је 40 бора-
ца. У време тог осамостаљивања Орашке чете, дође к
нама један младић из Марковца, омладинац, Лола Про-
кић, као добровољац. Мени се нешто учини сумњиво,
па почнемо да испитујемо ко је он и шта је. Испаде да
је то брат злогласног сарадника Гестапоа Лазе Проки-
ћа, уредника „Сигнала“. Ухватимо, дакле, тог момка,
саслушамо га, и он призна да га је послао к нама ње-
гов зет, сеоски деловођа из Старог Села, а уз инструк-
ције Аћимовића⁶ — да нас, на основу његових обавеш-
тења, опколе и униште. Члан те шпијунске организа-
ције био је и један кафеџија из Марковца, али нам он
умакне, и после је велика зла нанео. Деловођу и тог
момка стрељамо.

Ваља и ово забележити. Нама, партизанима, приш-
ла је, предала се, цела жандармеријска станица из Ве-
ликог Орашја, са наоружањем, четворица Личана, сјај-
ни борци. Били су до краја рата са партизанима, и сви
изгинули јуначки. У одреду смо неко време имали и
четири Грка. Као немачки заробљеници, побегли су из
једног транспортног воза, па смо им омогућили да се
врате у Грчку. Десила нам се и једна незгода, да не ка-
жем несрећа. Хтели смо да дигнемо у ваздух марковач-
ки мост. Поделитемо се у две групе: једна да нападне
мост, а друга станицу. А у шуми крај Ракинца остави-
мо комору. Ту комору изненаде жандарми из Планае, и
тешко ране Видоја Сребрића (прва жртва нашег одре-
да), а командир коморе, стари комунист, уплаши се,
ухвати га паника и кидне, остави рањеника. Настане
расправа у штабу: шта да радимо са бегунцем. Ја сам
био за то да га искључимо из Партије, али ипак оста-
вимо да то реши Стамболић. Све то створи незгодну
ситуацију у чети, почне да се шири нека обесхрабре-
ност, клонулоост, неко уверење да смо сами и једини у
Србији и Југославији, малтене у свету. Нарочито је так-
во расположење, ту панику ширио комесар Орашке че-
те, и ја га, уз сагласност Животе Станисављевића, сме-
ним. 5. септембра, у Витежеву, разболим се од хеморо-
ида, ватруштина, смалакшем, а долази Филип Кљајић.

⁶ Милан Аћимовић, председник квислиншке владе у Бео-
граду у лето 1941.

За њим и остатак оне две разбијене чете код Паланке, оних десет бораца са Рудника. Одржимо састанак комплетног штаба. Филип Кљајић критикује, смени Богосава Марковића, а мене, у извештају Главном штабу, похвали и постави за комесара одреда. За команданта постави Дејана. Ту донесемо и одлуку да у ноћи између 5. и 6. септембра, пред зору, нападнемо Свилајнац. Договоримо се и о томе да, пошто ослободимо град, одржимо народни митинг. А мени, здравствено, све горе, па ме оставе самог у једној влашкој кући у Бобову. Без мене, дакле, упадну у Свилајнац, заплене грдне намирнице, много одеће и обуће, сијасет радио-апарата, и разделе народу. Одрже и митинг: говорили су Филип Кљајић и Раде Бисић, сликар. Па се повуку из Свилајнца, поставивши, по партизанском обичају, заседе на свим излазима из града. Покупе ме, и вратимо се у Витежево. Тад је дошла и моја прва дубља животна туга. Милета Цветковић, први командир наше чете, моја десна рука, човек и јунак каквог није било, научи да обиђе једну од наших заседа, код Кушићева. Ја као да сам нешто предосећао, кажем му: Остави то. Боље би било да пошаљеш курира и повучеш заседу. Али он ме не послуша, него седе у чезе и оде, с једним момчићем. У међувремену, Немци униште ту нашу заседу и заузму њено место, па кад је Милета наишао, посеку рафалима и њега и момчића. . . Филип Кљајић ми је оставио у задатак да обновим рачанску и јасеничку чету. Донесем одлуку да оставимо Другу орашку чету на територији нашег среза, а да са Првом орашком четом кренемо на Јасеницу и Лепеницу. На том путу, дођемо прво у село Војску, а баш насупрот тог села, преко Мораве, је Багрдан. У багрданској железничкој станици радио је мој брат Светомир. Решимо да заузмемо станицу и да направимо неко сударање возова. Тако и буде. Мој брат преузме службу, уз телепринтер. Наиђе воз из Ниша, без посаде, са вагонима шећера и брашна за Источни фронт. Одвојимо локомотиву и три вагона, и чекамо — шта ли ће наићи од Лапова. Чујемо: наилази војни транспортни воз, пун Немаца и балиста. Мој брат изда команде, добро наложимо локомотиву, и између Лапова и Багрдана дође до страшног судара. Шећер и брашно раздамо сељацима, а три цистерне вина — источимо, проспемо. . . Па се, одатле, повучемо у брда, и после одемо за Лепеницу. Ту настане масовни устанак, невиђених размера, који, не знам зашто, још нико није ни описао ни историјски приказао. Рачанска чета нарасте на око 300 бораца, а одред на 3000, наоружаних до зуба. Успоставимо слободну територију око Раче, и организујемо власт: народноослободилачке одборе. Почнемо да издајемо билтене и новине, свакодневно. Уредник тих новина био је књижевник Вукајло Кукаљ. Ја сам тада морао и да венчавам

и да развенчавам, да решавам имовинске спорове, да кажњавам лопове и преступнике. Био се појавио и бандитизам, али смо га брзо и ефикасно искоренили. Осудили смо на смрт и стрељали једног бандита-провалника који је, уз то, и силовао једну удовицу. Казну над њим хтео је да изврши један од мојих курира, младић спреман на све, јер су му Немци стрељали брата, у Смедеревској Паланци. Он узме мој револвер и право бандита у лице, међу очи, али — шкљоц! — револвер откаже, па још једном и још једном, тако шест пута, само шкљоцање, а бандит увек само затрепће и стресе главом, ни речи, ни гласка. Курир на крају узме пушку и убије га. Тад сам се зарекао да ћу узети пушку и да се од ње нећу одвајати. . . То је трајало, та партизанска слобода, до 20. октобра: два месеца слободне територије усред Шумадије, наомак немачких гарнизона у свим већим околним градовима. Оборили смо три блиндирана воза, ноћни саобраћај није радио неколико месеци. И одједном на нашој територији појављује се четнички одред Драже Михајловића, убачен однекуд. Командант му је био капетан прве класе Гачић. Почну да пипају терен, проповедају — како нису за братоубилачку борбу, али ни за борбу против окупатора јер није време, Немци ће да сатру народ репресалијама, ваља сачекати савезнике, итд. Гачић је, истовремено, на сеоским саборима извикивао оно најцрње и најпримитивније: Комунисти ће вам цркве претворити у штале, натераће вас на један исти казан, са мајкама и сестрама својим живе. . . А ми народу и четницима: Нећемо ни ми братоубилачку борбу, али хоћемо заједничку борбу против окупатора. Четници, међутим, терају своје. Па и то — завели контрибуцију, пљачкају, отимају. Долазе нам сељаци и моле: Аман, склањајте ово зло. И ја се решим да кренем у четнички штаб више села Јарушице. Дођемо, а тамо ни страже ни предстраже, лумперајка, пикник, бачве, печење. Кажем: Дај да се договоримо — заједно против Немаца. Гачић: Нећемо, али било би добро да сачекамо директиве. Ја: У реду, само немојте нас блавити пред народом. Гачић: Важи, престаћемо да вас опањавамо. . . После сам се себи чудно, где ми је била памет, могли су ме ко од шале, ко певца, смаћи, а чудно сам се и што нису. Није прошло ни два дана, а четнички напади на нас још гори. Отпочели чак агитацију и врбовање међу нашим борцима, једном те истом песмом: Гледајте, ми живимо ко лордови, а ви гинете. Тако штаб нашег одреда одржи састанак у селу Бурђеву. Гоша, Мишковић и ја били смо за то да се четнички одред разоружа, а Дејан — да потражимо одобрење Главног штаба и Пера Стамболића. Пошто смо га надгласали, одвојим две чете, негде крајем септембра, и поћем да разоружам четнике, и то усред њихове теревенке. Опколимо их, диг-

ну руке, вежемо све официре (њих 11), а четницима сељацима одржимо говор: Ко хоће са нама — може, ко неће — нек иде кући. Мало их је остало са нама. Написао сам тад и проглас народу — да му објасним сми-сао наше акције (тај проглас је заувек изгубљен). 25 подофицира такође пустимо кућама, остане са нама са-мо један. Био сам за то да официре стрељамо, али на-иђе Стамболић и он и Дејан закоче целу ствар: Мора-мо их, кажу, послати у Главни штаб на ужицку слобод-ну територију. Чуо сам, после, да је само Гачић стре-љан, а остали пуштени, да би нам до краја рата били страшни непријатељи.

Пред прву офанзиву, по наређењу Врховног штаба, морали смо, хитно, кренути за Ужице, цео одред, а ако не може цео — онда овај на левој обали Мораве. И та-ко ми, под борбом, изгубивши неке људе (рањен је Бранко Меденица, командир Рачанске чете), побемо из Шумадије. Ја сам се тада обратио борцима, рекао сам им: Напуштамо своје огњиште, ко зна кад ћемо се вра-тити, и да ли ћемо се вратити, не ради се више само о одбрани Шумадије, него о одбрани Србије и Југосла-вије, ко хоће нека побе са нама даље. . . Огромна већи-на побе, не побе са нама неколико људи. Кренемо ка Добрачи, ту се сретнемо са Драгим Миленковићем, па даље за Милановац, где се укрцамо у партизански воз до Чачка. Тај партизански воз је био велика сензација за борце: није шала, наш воз, кад су сви возови у Ев-ропи били Хитлерови. Из Чачка, по наређењу, поша-љем Орашку чету, као чету најљућих бораца, у Равну Гору — да ухвати Дражу Михајловића. Умакао им је за длаку, за секунду, а да су га се дочепали друкчија би се песма певала до краја рата. Одатле, после, побе-мо за Ужице, у Врховни штаб, где се братски (после је било друкчије!) састанемо са Анђом и Леком Ранкови-ћем. Будем постављен за комесара Оперативног штаба Ваљевског округа. Тад сам први и једини пут видео Јикицу Јовановића-Шпанца, који је био под мојом командом. Тад је почела и прва офанзива.

9. септембра 1972,
у Београду.

ЕРИХ КОШ О СЕБИ

Рођен сам 1913, у Сарајеву. Мајка Мина, рођена Хахамовић, отац Алфред Кош, јединац, државни мањи службеник, потом геометар.

Основну и средњу школу завршио сам у Сарајеву, у Другој мушкој гимназији. Матурирао сам 1931. и те исте године уписао права на Београдском универзитету. Дипломирао сам 1935. године (за четири године, као што видите!).

После дипломирања, вратио сам се у Сарајево, али, будући политички компромитован, нисам могао доби-ти државну службу. Био сам политички компромито-ван јер сам 1934. учествовао на студентским демонстра-цијама (антирежимским, за права студената). Члан сам КПЈ од 1932. године. Крајем априла 1934, као учесник тих демонстрација, ухапшен сам и одведен у Главња-чу. Оптужен сам пред судом по неком параграфу који се односи на учествовање у гомили (не сећам се више како гласи тај параграф, али то је било кажњиво до десет година робије). Ослобођен сам, међутим, због не-достатка доказа. Године 1935. опет сам ухапшен због сличних демонстрација (кад је убијен Срзентић)¹ и од-веден у вишеградски концентрациони логор. Тамо сам два и по месеца чистио путеве од снега, туцао камен, штрајковао главу, добивао батине, прелазио преко на Дрини ћуприје (о томе сам писао, сећања, у некој књи-зи Савеза бораца, не сећам се тачно којој). У Сараје-ву сам, као адвокатски приправник, годину дана био, у суду, на бесплатном стажу. Године 1936. поново сам ухапшен, баш у самом суду, јер сам био члан комуни-стичке организације која је деловала у Сарајеву. То је била она позната тзв. Зембиљева провала: проваљени смо из Загреба, из Земаљског бироа. Био сам у затво-ру у Сарајеву, па у Суботици, па на Ади Циганлији, осуђен на годину и по дана робије. Кад сам изишао из затвора, мало сам био на слободи, па онда, по казни, крајем 1937, у пук, у војску, 14 месеци, што је било го-ре него робија. По изласку из војске живео сам иле-гално у Београду, годину и по, јер су ме тражили за онај концентрациони логор у Билећи.

¹ Мирко Срзентић.

Од 1941. до 1945. године био сам у партизанима (носилац сам споменице). Капитулација ме затекла као војника у Црној Гори, па сам партизан био у Црној Гори и Источној Босни: најпре у Оријенском батаљону, а затим у Војвођанској бригади, па комесар италијанске бригаде Гарибалди, онда по политоделима и агитпроповима. Пред крај рата са Трећом дивизијом нашао сам се у Црној Гори и ту и био први уредник „Побједе“. За време сремског фронта прешао сам у Сарајево и био оснивач Танјуга и уредник „Ослобођења“, а затим политички уредник у „Народној армији“, коју сам у ствари и основао. Демобилисан сам 1945, као потпуковник ЈНА.

Почео сам да објављујем у сарајевском „Прегледу“, 1938, под псеудонимом Е. Митић.

У „Прегледу“ сам писао политичко-комунистичке чланке, о Љубиши Јоцићу, о Џон Дос Пасосу (о распадању грађанског романа!). Кад је била партијска афера са Крлежом, писао сам добро о њему, био сам помало крлежијанац.

Објављивао сам још и у београдском „Животу и раду“, 1939, да ли под иницијалима или псеудонимом — не сећам се, а затим и у некаквом ПТТ листу (јер сам од нечега морао живети, мада сам био из буржоаске породице). Писао сам и у неком БОТИЧ-евом² листу, на интервенцију и уз помоћ Милке Жицине.

Прво што сам објавио после рата била је приповетка „Суха“, 1945. или 1946, у „Борби“, због које је, како ми је речено, уредник Ели Финци био јако прекорен од стране Агитпропа, јер се та приповетка није свидела Биласу, претпостављам, тако да се Финци није усудио више да било шта моје објави. И другу приповетку, „У ватри“, објавио сам такође у „Борби“, али ју је објавио Јован Поповић, тако, међутим, искројену и прекројену да је нисам могао препознати. На једном месту, рецимо, ја пишем — да су Италијани неотпорни јер се лако разбојевају од тифуса, а Јован Поповић је дописао — да су Италијани уопште јако неотпорни. Или други пример: прича се завршава тако што комесар који приповеда и борци који га слушају, крај ватре која се гаси, лагано тону у сан, а Јован Поповић је дописао: А ветар је листао комесаревом бележницом у којој је било наређење за сутрашњи јуриш...

Прву књигу објавио сам 1947. То је била збирка приповедака „У ватри“. Та књига је била, са идејне стране, јако критикована. Глигорић је имао много лепих речи за њене књижевне квалитете, али ми је оштро пребацио што је — нехеројска. Још жешћу лекцију,

² Лист Савеза банкарских, осигуравајућих, трговинских и индустријских чиновника.

међутим, прочитао ми је Зоран Мишић у „Књижевности“, и он исто — да у тој књизи нема позитивних хероја.

После су редом ишле књиге, ишло је све својим током, али то знате.

Моји мајка и отац одведени су од усташа и Немаца и убијени у Освјенциму (Аушвицу). У фашистичким концентрационим логорима убијено је 40 чланова моје и женине породице.

Оженио сам се 1935. Жена Марија, члан КПЈ, партизан од 1941. године. Имам двоје деце — кћер Јасну и сина Зорана.

3. октобра 1972,
у Београду.

ЗОРА МИНДЕРОВИЋ О ЧЕДОМИРУ МИНДЕРОВИЋУ

Чеду знам од 1944. Али, разуме се, он ми је о себи причао, па о његовом животу и мукама знам доста. Из сиромашне је породице. Отац му је у рату ослепео па умро, 1916. Мајка му је била Рускиња; њу је отац његов довео из Русије, око 1910, где је учио неку војну школу, био кадет. Чедин дед је такође био официр. Чед се родио у Београду, 1912, 31. октобра. Отац му је тад радио на железници, зашто није постао официр — не знам. Имао је старијег брата, комунисту, под чијим је утицајем почео да пише. Кад му је било 12 година написао је песму о рударима, и ту му је песму штампао неки доктор, напредан човек, у неком београдском листу. Показивао ми је такође неки лист, београдски, са неком његовом песмом и његовом карикатуром. Причао ми је и то — да је као дечак, у кратким панталонама, однео неку песму Крлежи и Јовану Поповићу, и да су му је ови штампали.

Био је несрећник. Као шеснаестогодишњи дечак био је ухапшен и осуђен на 6 месеци затвора, на Ади Циганлији. Тад је био и из школе искључен. Црњански му је био професор историје, а Душан Матић — француског језика. У Партију је легално примљен тек 1941. Зашто? Најстаријег брата, Борћа, ухапсила је и, инсцениравши неку несрећу, убила полиција 1930. Средњи брат, Аљоша, лумпенпролетер и пијаница, погинуо је 1942, као партизан, у Ваљевском одреду. Тога брата су сматрали (а и био је изгледа) полицијским агентом, па је због тога и Чед испаштао: Партија је сумњала да је и он агент. У „Комунисту“ из 1934. писало је дословце да је Чедомир Миндеровић полицијски агент, а он је сâм тај број делио људима, што је било чист мазохизам. Јер, како се осећао — то је само он знао. Одбациван од Партије, сâм је просвећивао народ, издавао народну читанку, водио револуцију. Кад му је умрла тетка, остало је било доста пара (онда: 80.000 динара), и све их је дао Партији, за њену пропа-

ганду. Стално је био у процепу: једни га клевећу, а други, полиција, хапсе, и смеју му се због тога. Хтео је да напише роман: „Конфидент“, то му је била животна опсесија, али то није никада урадио. Одатле, углавном, све његове трауме. Партија му је увек замерала — да су његове песме (које су иначе кроз социјалне) модерне, под утицајем Запада, симболиста. По мом уверењу, био би изванредан сатиричар, али он тим путем није ишао. Испао је државни писац, а у ствари је стално био у отпору. Тако је испало због тога што је хтео пошто-пото да докаже да није конфидент. Па и то са пријемом у Партију. Примљен је у лето 1941, и одмах отишао у партизанае, у Посавски одред. У почетку је био редов, чувао стражу, а тек после је био комесар чете, па батаљона, итд.

Стално, дакле, у процепу. Доказује се да је човек Партије, а овамо је у суштини — неконформист. Морао је, рецимо, да пише реферате са којима се уопште није слагао. Ја му кажем: Што пишеш кад се не слажеш. А, ето, писао је. . .

Објављивао је у „Стожеру“, у „Младој култури“. Имао је и самостална издања. Загребачка „Култура“ објавила му је књигу песама „Над понором“ и књигу прича „Уска улица“. И тад Партија је стално критиковала његов књижевни рад: да је у њему пуно субјективизма, да није револуционаран.

Стално је био у сукобу са самим собом, и зато је постао неуротичар. Дете које је израсло без породице, прогањан од полиције и Партије, морао је имати неко уточиште. Његов ратнички живот био је без мрље: борио се поштено, био храбар. Имао је успеха и као песник. И кад је непосредно по завршетку рата почео бити слављен — то га је усхитило, егзалтирало, сад је неко, сад је нешто, сад је негде, има уточиште. Истовремено, међутим, та га је егзалтација учинила несигурним на нов начин. Стално се свађао са Зоговићем, јер није хтео да буде његове машице, стално се, у исти мах, правдао. То су била нова правдања, нова потврђивања. Али кад је видео да није довољно потврдити се, него бити послушан, онда су настале трауме, оне најстрашније. Ту се није снашао. Стално је водио неке парнице са Партијом, полемисао је, писао писма форумима, и стално се — опет — правдао. . . Губио је време и онагу у политичко-књижевним зајевницама.

Имала сам утисак да је развио неку аутоцензуру у себи: и оно што је хтео да пише није желео, ни умео. То га је сатирало: дошао је до болести — да га сви прогоне и да му је свако ко не мисли као он — непријатељ.

Био је талентован, али је тај таленат проћердао. Врхунац његовог стварања јесте књига песама „Потонула цунка“.

Комплекс Партије код њега је био тако страшан управо зато што му је Партија била све, апсолутно све. Можда је више но ма ко други био човек револуције. Сматрао је да треба да живи за револуцију, а ти тзв. револуционари су га одбацивали.

У Чединој оставштини имам — много његових писама упућених мени, затим писама политичара, књижевника упућених њему. Постоји и једна пуна торба, закључана, још неотворена, његових рукописа: то је његов дневник.

14. октобра 1972,
у Београду.

ПАВЛЕ СТЕФАНОВИЋ О СЕБИ

I

Рођен сам, по старом календару 9. марта, на младенце, а по новом — 22. марта, 1901. године, у Крушевцу, у кући мог деде по мајци Павла Боте, једине личности коју сам у целом свом животу, на целом животном хоризонту — безрезервно обожавао. Њему, том деди, посветио сам једину књижевну прозу од које не одступа, 1954, у часопису „Књижевност“ под мутним насловом „Педагошка тема“, а доцније сам то прерадио за радиофонску драму (режисер Бода Марковић) која је потпуно промашила. Отац Светислав, мајка Милена, рођена Бота, била је једна од двеју блиских пријатељица Милеве Марић Ајнштајн. Моја мајка је студирала педагогију у Цириху, јер је њен отац, мој дед, лекар, др Бота био имућан човек, добровољни дошљак из прека у Србију, из патриотских разлога. Ту у Цириху моја мајка се упознала са једним својим далеким рођаком, сиромашком иначе, бледуњавим момком, у јадном оделу и обући, па га позвала својој кући да се преко зиме прехрани, и у њега се заљубила. То је био отац, Светислав. Мајчини родитељи били су против тог брака, јер су сматрали да од те везе неће ништа испати: добро, он студира медицину, али он је — забога! — и песник. Да би успела у своме, моја мајчица је чак и са спрата скакала, нешто се мало утрљувала, и шта ће, куд ће — њени пристадоше, јер паланка је већ почела да шушка. Мало после тог венчања, после неких седам месеци, рођен сам ја, нешто као недоношче, али, сматрам, недоношче нисам био никако...

Прве године детињства једва памтим, јер су настала многа сељакана, пошто отац, као републиканац, никако да се сложи са тадашњим режимом. Сећам се: једну годину у Јагодини, једну годину у Булперији. Из једног од та два наша градића, 1904. или 1905, сећам се, док је отац, као сеоски лекар, на послу, пада сумрак, ја, у лепој башти, са четинарима, слушавам како ми читају народне песме, онда се отварају врата, тихо указује се шешир са великим ободом, пелерина, огромне наочаре, црна брада на бледом лицу, и све то пита: Је ли ту Светислав?... Аветињски... То је био Дис. А кад он оде,

ја питам мајку: Ко је овај чика, ја се њега бојим. Мајка ће: Немој, сине, то је песник. — Па зар су песници тако страшни? — Нису, сине, само је он страшан... Из тог истог времена сећам се и другог чике, дежмекастог, раскопчаног, разбарушеног, доброћудног, отеже кад говори, певуцкајући, шалика се: Лаза Костић. Њега се не плашим, пријатан је и мио.

Дуго је трајало то очево лекарско батргање по српској провинцији. Онда је отац пошао у Беч, да обави англистичке студије, да се упозна са Шикингом¹ и другим немачким англистима. Занимљиво: никад није био у Енглеској мој отац, тај врсни преводилац Шекспира... А тај пут у Беч. Сели смо у брзи воз, мајка у другом стању са мојом сестром, млађом од мене осам година, улазимо у полукупе, тамо негде пред Будимпештом мој отац у крем оделу са црним штрафтама, локомотива чудно пишти, отац се узнемири, пође да види, кад је био у самим вратима купеа — деси се страшан судар, испод неког моста. Тад сам први пут видео гомилу мртвих телеса и много људске крви, за сав живот. Крв је линула и из слепоочнице мог оца, а он, као лекар, теши мајку. Кад смо се извукли из вагона, стиже мађарска жандармерија — да заведе ред, јер је букнуо пожар: мост је био дрвен. Тад ми је први пут отац заимпоновао, снажно, јер је нас оставио и, рањен, пошао да помаже у спасавању. У Беч смо стигли пред ноћ, у саму ноћ, на нас показују: То су они из воза. А пред станицом, на тргу, неки велелепни човек, са калпаком и перјаницом, па сам узвикнуо: Ах, то је, значи, цар Франц Јосиф. Био је то саобраћајац. У Бечу смо остали две године, ту се, у Бечу, родила и моја сестра. Што је било веома чудно за врсне интелектуалце, мајка се породила у кући, уз помоћ неке дебеле жене, уз котлове вреле воде, а ја буљим у небо и ноћ, чекајући од роде брата или сестру. Већ у Бечу ја сам научио, од родитеља, да читам. Прво што сам научио да читам била су немачка слова, готица, из неког дечјег илустрованог издања старогрчких и староримских митова. Одакле, прва личност, поред оца, која ми је импоновала био је Мүције Сцевола. Његова рука у ватри била је одраз неке емотивне енергије у мени. Мајка ми је, уз то, читала наше народне песме, нарочито баладу „Предраг и Ненад“, која ме је потресла, посебно тамо — кад брат прихвата брата кога је не хотећи смртно ранио... То су били моји најдубљи утисци из детињства. Још и ово: кад је 1918. ослобођен Крушевац, народ изишао са венцима, колачима, ракијом, а наши коњаници кажу: Хвала вам, али немојте, разиђите се, на Багдали је аустријска батерија. И та батерија збиља припуца, доста је света изгинуло, а ја сам видео једну младу жену сву у крви, раскиданих груди и врата, али

то већ, после оног доживљеног судара, и није било тако страшно, тако непреболно потресајуће.

После Беча, уследили су нови премештаји, па сам основну школу почео у Обреновцу. Као основац, написао сам овакву драму: Начелник: Значи тако, докторе, ви нећете да се повинујете. Доктор: Не, ни по коју цену. Начелник: Онда, знајте, ви сте отпуштени... Родитељи су се смејали овој мојој драми, а није требало, требало је да ме охрабре... Из 1914, септембра, са почетка првог светског рата, сећам се Винавера, у Крушевцу, добровољца, блатњаве, похабане војничине, са босим ногама у цокулама, нехатног за себе и свој спољашњи изглед, како свира на клавиру Баха и Шопена.

1913. година, ваљда наш рат против Бугара, стиже очев телеграм: Пролазимо кроз Сталаћ. Баба и мајка унајме фијакер, а јесен, сипи киша, станица железничка замрачена, неки чика са фењером смешта нас у неку собицу, ја сав дрхтим, што од зиме, што од узбуђења, одједном улази у станицу потпуно црн, потпуно мрачан воз, чак су и фарови на локомотиви уташени, прозори на вагонима једва се разазнају, а на њима црне силуете бркатих и брадатих људи, резервиста, који се пребацују на фронт. Воз за возом, сви мрачни, сви црни, уташени, пригушени, а оца нема, зори већ, бака и мајка се нешто дошаптавају. Ах, како памтим ту пробдевену, септембарску ноћ, и благе речи утехе оних бркатих, брадатих људи, војника: Ништа, госпођо, не брините, има још возова за нама, ваш муж ће доћи... А возови су долазили и одлазили нечујно, само се по пригушеном хуктању локомотива знало да се крећу. Кад смо сели у фијакер да се вратимо у Крушевац, не дочекавши оца, осећао сам да, и поред оца и без оца, има у свету добрих људи, и тако стално до дана данашњег осећао, и све то замислио као најдивнију бајку наше књижевности, ненаписану, под насловом „Сви наши очеви"... (Зашто ли сам свег свог века крио своју главну жицу, животну и стваралачку, жицу дубоко патриотску, зашто? !)

28. октобра 1972,
у Београду.

II

Основну школу сам завршио у Обреновцу, као одличан ђак. Онда долазе балкански ратови. У све ратове отац иде као санитетски официр, а нас склања, увек, у Крушевац, код таста, мог деде. У Крушевцу ме уписују у гимназију, 1911, а већ следеће године рат, па сам, као дедин унук, добровољни болничар. Први светски рат проводим у Крушевцу, у дединој кући. Гимназију сам учио под окупацијом, немачки и мађар-

¹ Левин Л. Шикинг (Levin L. Schücking).

ски језик. Немачки ми није био проблем, али мађарски, са неким доброћудним, старим професором, који је имао једно око вештачко а друго кратковидо, ишао је траљаво, уз подсмевале. Као да није рат, а био је рат. Неколико нас из имућнијих породица добивамо приватне часове, па се у школи досађујемо. Крушевац је био пун београдских избеглица, и један стари професор, Београђанин, Ковић или Ковијанић, учи ме француском језику, у некој худој соби, издржавајући се искључиво од тога. Али ми смо сви добри ђаци и добро напредујемо. Мој дед има велику библиотеку, па истовремено много и читам. У тим годинама првог светског рата, у једној српској паланци, Крушевцу дакако, стекао сам и своје основно музичко образовање. Мајка је певала и свирала, а и многи други, избеглице из Београда, углавном, Немце Шуберта, Шумана и Хуга Волфа, и то ме је увело у разумевање немачког сололида.

Из тог времена је и моје обожавање деде. Када би се из обиласка свих болница вратио кући, дед би дезинфековао јодоформом целу кућу (тај сам мирис јако волео), онда би ме позвао к себи, пребацио преко мене свој врскапут и питао: Како си, сине, шта си читао, шта ћеш сутра читати... Био је дед мој први инструктор у књижевности. Иначе је тада у нашој кући била реквирирана једна елегантна улична соба за аустроугарског официра Жачека, Чеха, великог чешког и словенског патриоту. Био је адвокат, ситан човек, и зближио се са дедом, па су њих двојица — тајно — политизирали о рату, очекујући, и један и други, крах Аустроугарске царевине. Све је то тако текло, мирно и угодно, до једног октобарског дана. Падала је ситна хладна кишица. У нашој се кући тог дана, упркос томе што је била окупација, клала свиња, деда је, мада му је бака говорила да то не чини, добро омастио брк, и, по обичају, пошао на посао, пољубивши ме у чело. Око 4 или 5 по подне јављају из болнице, телефоном, да је господину доктору, деди мом, позлило. Настаје паника, по тој кишици, кроз мирне паланачке улице, бака, њена кћи, моја мајка, и ја — трчимо ка болници. Била је већ једна операција коју је извршио аустројски хирург, Хрват, каже: Мождана кап, није га убила, али је у дубокој несвести, пренесите га кући. Онда: четири снажна момка носе деду на носилима кроз полумртве крушевачке улице, а ми, породица, трчкарамо око носила. У кући, бака издаје наредбе: све се спрема за дедино боловање. Деду су на носилима положили у ходник, ниско, ја му се сагињем до уха, шапућем: Дедице, дедице мој, ваљда ме нећеш сад оставити. А са друге стране тај лекар, Хрват, пипа пулс, ставља огледало на уста и каже: Готово је. Ту је, сматрам, корен, сав корен, моје тајне, вечне животне несигурности. Кућом се разлеже бакин крик, урлик. Да, она није запомага-

ла, она је урлала. Тад је у мени остала вечна жудња да се деда врати, јер сам га тад тако молио да не оде. Јер дед мој, највољенији човек, није умро ни пре ни после пубертета мог, него баш у том кошмарном раздобљу живота, и то ме је одредило за сав живот, одредило да будем — страх, патња и несигурност. Те ноћи је лежао на одру, пуца му, мртвом, вена на челу, крв се црна и густа, прегуста разлива по слепоочници, као каша, деда се нагло надува сав, обезобличује, нагло трули, одједном, доноси из баште цвеће, руже, да пригуше смрад... Али узалуд, мој деда смрди, деда кога обожавам, који је био оличење господства, чистоће, који је пушио најмиришљавије цигаре, цигаре јамајка. Пред зору, чујем петлове, чујем веснике смрти који објављују граду да је мој деда умро и да смрди. Цик зоре, ја дођем до заруделих прозора, и плућем у окно: Дакле, тако, Господе, тако, дакле, стоје ствари... Није било у мени никаквог религиозног васпитања, али, ето, за тај ужас, за тај поремећај мог живота, морао сам неког окривити, и ја сам, ето, окривио Бога. То је био мој тотални слом у животу. Никада се од тога нисам опоравио.

(Активно бављење музичком критиком свег живота ме је давило. Јер то, познавање музике, споредно је у мом животу. Ја сам приповедач, али недореченог талента, уског.)

Гимназију сам завршио у Београду. Кад се окончао рат, отац је право са солунског фронта стигао у Крушевац, и једнога дана нас купио, мајку и нас двоје деце, па смо се у неком ципу неколико дана тресли по шумадјиским цомбама и стигли у Београд. Живели смо у Зориној улици. Био сам примљен на ондашњи тзв. курс за матуранте ратом ометених ђака на 18-то месечни курс: за то време да завршим 4 разреда гимназије. Било нас је на том курсу разних узраста, и двадесетогодишњака. Из тог периода остала су ми у лепом сећању два професора. Један је историчар Милош Требињац, човек тихог гласа (после сам чуо: велики марксист), код кога сам први пут, на најдивнији начин, открио тајне дијалектичког и историјског материјализма. Тај професор ниједног тренутка није употребио фразу, нити је имена наводио, нити се цитатима разбацивао; говорио је природно, садржајно, научно. Друга симпатија је био Милан Богдановић, својим речитим предавањима, изванредан говорник, искрицав, светлוצав, али празан.

Данас се, ево, изненађујем — откуд ја у Грацу, у Аустрији, као студент медицине. Биће да је то очева интенција. Он сам није био нимало практичан човек, али је очигледно мене саветовао да завршим нешто практично. Мислим да је ту погрешно, иако је свакако имао добре намере, јер ме је требало пустити тамо ку-

да сам волео — на књижевност или музику. У Грацу сам, уместо у секцир-салу, заглавио у опери. Тада сам се сусрео са музичком драмом, са Вагнером, музичким романтизмом. Тада нисам ни био свестан колику ће ми снагу, касније, као музичком критичару, дати то познавање Вагнера. Дакле, студије медицине свеле су се на помно изучавање Вагнера. Тако је било са мношвом, увек: ишао сам некаквим изабраним путем, а стално сам радознано завирио и извирио лево и десно од тог пута. Увек су ми споредне ствари биле главна преокупација. У том моменту у Београду се отвара медицински факултет, и ја се враћам кући, јер више нема потребе да материјално исцрпљујем оца који никад није био богат човек. Медицину, међутим, нисам никад завршио. Видео сам да је то озбиљна наука, па пређем на право, а после на филозофију. Изврдавао сам, само да не радим. Тад сам у „Мисли“ и у низу других часописа и листова, који су излазили само по један број, објавио своје прве књижевне радове — неке песмице. То су биле године, 1920—1923, 24, кад сам се интензивно дружио са Момчилом Настасијевићем, око музике и поезије.

6. новембра 1972,
у Београду.

III, IV

Отац ме је, на почетку друге деценије овог века, послао у Минхен. Зашто — не знам. Приликом тог одласка задао сам оцу први душевни удар, јер сам се оженио једном младом и сиромашном девојком, Нином Сакошан, ученицом средње трговачке школе. Тајно смо се венчали у Раковици и заједно отпутовали у Минхен. Али морам рећи нешто у своју одбрану: у материјалном погледу оцу подвалио нисам, оно што је давао мени ја сам делио са својом супругом. У Минхену смо живели сирото, чак и гладно, али сам се ја тек сад бацио на изучавање Вагнера. Да бих, на пример, добио улазницу за „Нибелуншки прстен“, морао сам стајати и стајао сам у реду целе ноћи — да дође осам сати и да се уграби веома мали број најјефтинијих улазница за сиромашне студенте. Био сам, међутим, здрав, весео и задовољан, иако гладан и промрзао. То је било 1923, у доба велике економске кризе, инфлативне. Тада, једини пут у животу сам гладовао — био сам, истовремено, и мултимиллионар (у немачким тадашњим маркама). Новац смо носили у ташнама и коферима, рецимо — за виршлу и парче хлеба 270 милиона марака. Све се то, ипак, није могло издржати и ја сам се вратио у земљу. Да Вам кажем и ово. У пансион у којем сам становао (држала га је нека удовица са кћерком), у соби до на-

ше, одвојеној орманом на вратима, живела је млада жена. Њој је долазио неки човек, кињео је и злостављао, па би се њен глас од расположеног ћеретања постепено претварао у плач и јецање. Власница пансиона ми једном рече: Познајете ли Ви тог мушкарца? То је један ужасан човек, један од оних мангупа који праве неред по улицама, зове се Химлер...²

Кад сам дошао у Београд, од страха и стида, нисам смео да одем оцу, него сам становао код мајке моје жене, убоге сиротиње, која је шила официрске капе. Живели смо у сиромашком дворишту, на средини чесма, у једном куту заједнички нужник, а околу — собици, у сваком по троје, петоро, десеторо. У таквом дворишту, ту, становао је, са женом и двоје деце, и један Коста Манојловић.

Наставио сам са студијама, али пошто то тешко иде, отац ми предлаже да се запослим. Добијем постављење за привременог предметног учитеља у гимназији, у Шибенику. Ту сам предавао чак и красноречје, иако сам ја, лично, увек ружно писао. Али предавао сам и српску књижевност, и немачки језик. Матуранти и матуранткиње гледали су ме као свог вршњака, и да нисам собом довео своју младу жену, вероватно бих подлегао наваливањима неке матуранткиње. После Шибеника, добио сам неколико постављења, али сва су била некако фиктивна: и хоћу и неки ђаво не да, Панчево, Горњи Милановац. Онда се умеша моја баба по мајци: да би била са својом децом, да би имала неког уз себе, у Београду (важила је, наиме, као богаташица, па су јој кућу чак и разбојници похарали), она мени понуди један аранжман: да ме може девет месеци издржавати, ако ја могу за то време да запнем и завршим студије. Ја сам на тај аранжман пристао, засео, цео дан, целу ноћ, крај лампе, учио, бубао. Отац ме је, уз то, протежирао код Бране Петронијевића, па су ми професори прогледали кроз прсте (био сам мизерно спреман), и положио сам испите на факултету. Филозофију сам, дакле, окончао са јадним знањем, и, по правди, никад се филозофијом нисам ни бавио. Највишу оцену сам добио (осам) из естетике, без протекције, код Вићентија Ракића, старог господина, увек са тамним наочарима, промуклог гласа. Он ме је ценио, а ја њега волео. Умро је 5. октобра 1969, у Параћину. Кад сам то чуо, зажелио сам да му одем на сахрану, у Параћин (то је моја Србија, то паланаштво), али не одох.

Кад сам дипломирао филозофију, отац ми је нашао место писара Универзитетске библиотеке у Београду. Боже, па ја ћу увек, во вјеки, остати писар: то тимидно, бојажљиво животно осећање ситног чиновника — хоће ли моћи, како ће моћи да се прехрани! У тој би-

² Хајнрих Химлер (Heinrich Himler).

библиотеци, као писар провео сам пуне 22 године, до завршетка другог светског рата.

Чињеница је да тада, ваљда због сиротовања и животне несигурности, нисам ништа написао 10 година. Тад сам друговао са Браном Ћосићем. Кад је букнуо наш надреализам, а будући да сам био у добрим односима са Ристићем, Дединцем и Давичом, ја, из неке (мало)грађанске преосетљивости, желећи потајно да им припадам, нисам им припадао. Они су, њих тринаесторица, сачињавали непробојну фалангу у коју, осим њих, нико није могао ући, фалангу аристократску, охалих господичића. Један једини пут ме је Ристић удостојио — да ме проведе кроз своју кућу. Ја, син песника и лекара, осећао сам се, у односу на њих, бедним и ситним, паланчанином који није дорастао њиховом високом београдском кругу. Једног дана, ја на машини откуцам једну песму, надреалистичку, и однесем је на састанак код Момчила Настасијевића. Момчило је био усхићен, рече: То је поезија, а оно што ти надменици објављују не припада ничему. Песма се и осталима из Момчиловог друштва изузетно допала. Од те песме ја, данас, памтим само почетак и рефрен. Почетак је гласио:

Бока злоока оцукелио обицулолио
молио: сока.

А рефрен:

Пр пр ц
пр пр ц
пр ца о
тр тр ц
кр ца о
б зд д
ф ф ф
јук ду ду.

Том песмом заувек сам се ослободио и одвојио од надреалистичког покрета.

Године 1935. и 1936. у поподневном листу „Штампа“ хонорарно радим као преводилац вести са немачког језика. Исто то, ту, радио је и Коча Поповић. Музички критичар сам постао баш у тој „Штамп“, поводом првог Вагнера код нас, „Танхојзера“, а на наговор Коче Поповића. Уз то, у том листу написао сам и репортажу о сахрани Александра Караборђевића.

Прва следећа моја јавна делатност почиње да се одвија за време грађанског рата у Шпанији. Др Војислав Вучковић вратио се из Прага и донео као нову, специфичну, револуционарну грану, уметничку — колективну рецитацију (говорни хор). Та новина је имала чист пропагандно-идеолошки карактер. Он је, Вучковић, ту колективну рецитацију (говорни хор) гурао и преко радија, и другде, али то је било (чудно, зар не?) толерисано од режима, иако се знало да је говорни хор

параван за деловање комуниста. Вучковић удеси да ја, пошто нисам био грађански ни политички компромитован, прихватим, по угледу на студентски говорни хор, исти такав хор при радничком уметничком друштву „Абрашевић“. У том мом радничком говорном хору била је и Вукица Митровић. Од 80 младих радника у том хору, после рата остало их је у животу десетак. Ја сам их спремао и припремао — да умру, и они су умирали. Та нова грана уметности, та нова техника — толико ме је привукла да сам, поред основне идеолошке тежње говорног хора, почео да се занимам за пролету формалну проблематику ритмизованог говора. Сачинио сам теорију хорске рецитације, без икаквих претензија, за своју душу. То је била естетско-теоријска претпоставка да се драматичност песме може постићи валоризацијом ритмичких вредности. Ишао сам и даље. Вучковић је говорио: То је прављено да буде монофоно. А ја сам се питао: Зашто не — полифоно. И радио сам на томе. Смисао свег рада био је ипак овај: рат се приближавао, ми, радници и комунисти, требало је да га дочекамо спремни. Ту теорију, међутим, нисам штампао нигде. А у том раду био сам чак принуђен да измислим и нову нотну анотацију.

Тад некако, пред рат, настала је и прва већа руптура између мене и Вучковића. Као критичар, ја сам га једном приликом оспорио, једну његову композицију. У овом стилу, отприлике: паметан човек, зна посао, али није даровит. Уз то, наслућивао сам, примећивао — да је господичић, грађански господичић, уображен, охол, да је он, као комунист, ишао са рачуном на сутрашњи профит. Ту критику примио је огорчено и јадно. И овако, између осталог: Па шта сте Ви то урадили, моја мајка пати од срца, може да јој шкоди... А ја мислим: где ти револуционара, прва мала препрека, и већ пропада сав свет, а шта ћемо са нашим радницима које за погибију припремамо! Био сам ужаснут, схватио сам да пред собом имам аристократског господичића, лажног човека... Чак ми је, тад, запретио да ме може пред београдском буржоазијом раскринкати. Пред сам рат то је и учинио, у НИН-у, у форми: буржоаска деца која су пришла комунистичком покрету више штете наносе том покрету него што му користе. Поред мене, у том чланку поменуо је још и Винавера и Бранка Лазаревића.

11. и 18. новембра 1972,
у Београду.

V

Неколико недеља пред рат, позван сам на војну вежбу у барањски Бели Манастир, на северу, на мађарској граници. Рат је требало, дакле, да ме затекне у

војничкој униформи, али није ме тако затекао, него у болничким гаћама, у београдској војној болници, где сам лежао од запаљења чеоних синуса. Ту су ме зрачили кварц-лампом, држали на великој топлоти. 27. март, тај велики дан, гледао сам из болничког дворишта, неку омладинску поворку, гневну, неке своје другове које сам у тој поворци препознао. Наравно, о свему томе, о свим тим догађајима разговарало се и у болничкој соби. Мој сусед у соби био је неки сељак из околине Пожаревца. Он је уживао мене да слуша, а ја сам уживао да га гледам и да му се дивим како слуша, пажљиво, усредсређено, и како с времена на време убаци нешто, али увек реч мудру и отмену. Питао сам се, не једном: Па мајку му, ко је овде интелектуалац — он или ја? Мало је причао, али кад је то чинио — говорио је мирно и лепо, не јадајући се и не кукајући никад. Говорио је да се све ово расуло око нас неће срећно завршити. Тако, у тим лењим болничким данима догађају се и пролазе ти судбоносни друштвени и лични обртти, а ја — чудно! — осећам неко задовољство што сам, лично, поштеђен тих метежа; генералских, који, знам, нису они прави, револуционарни. Боље је мени, мислим, овде, са овим сељом. А једно јутро, таман пошли на умивање, кад по небу авиони. Дотрча неки официр па нам каже: Не бојте се, то су вежбе, то су наши авиони... Али мој пријатељ сељак и ја знали смо да није тако. Дабоме да није: почеше да падају бомбе, да трешти, да све пропада, руши се. Вичу нам: У склоништа! Али — каква склоништа?! То су могице, ископане рупе даскама заштићене, да они који треба којим случајем да погину — буду одмах и смештени како треба. Да, склоништа, заправо — унапред направљене, формиране гробнице. Било их је доста тад, 6. априла, у Београду. Мој пријатељ и ја не уђосмо у њих, ошадосмо тако, на отвореном, посред фијука ветра и ватре од експлозија, и изнесосмо живе главе.

Одмах сам, затим, ту у болници, на правом месту — видео и доживео оне праве последице рата, његово право лице. Доносе рањенике, крваве, крв се вуче за њима, сва болничка одељења претворена у једно једино — хируршко. Брже су их доносили него што су их распоређивали по хируршким столовима. Доносили их, ређали по травњацима, одваљених бубрега, испалих црева, умирали су ту, одмах. То је, дакле, рат: умире се, изненадно, нагло, одмах, неопозиво. А неки нам, наши, официри кажу: Ми не знамо шта ће бити са земљом, а ви како хоћете — можете отићи из болнице или остати у болници, штити вас међународно ратно право, ..., можете сачекати непријатеља. А ја мислим: Пази, мајку му, како то може: не знамо шта ће бити са земљом, само што је рат почео а они не знају! Згрозио

сам се: Шта је то, шта значи то, како то — сачекати непријатеља?!

Изабрао сам, дакле, и изишао из болнице, пошао у своју команду. Добијем отпусну листу. Чувам је и дан-дanas, јер своју команду нисам нашао никад и нисам имао коме да је предам. Идем, сам, ка Великој Плани, тражим своју болничку чету. Око 9 сати чуо сам иза себе друго бомбардовање Београда. У Београду су остали моја венчана жена и син и моја драгана, моја вољена Вера, остали у јаду и кршу, у ватри... Идем, а питам се: Куд идем, зашто, шта ли је са сном? Под ноћ, испод брда Павловца код Наталинаца нађем своју јединицу, растурену. Нико везе са командом нема, нико ништа не зна. Све је у метежу. Метеж је једно бесмислено померање, сваки и све хрли само да се помери са свог места, само да се помери. Напили смо се тад, од дерта: ноћ, па видимо — пожар над Београдом, гори пола неба. А сутрадан чујемо да Немци надиру из Крагујевца на север. Кад пре! Невероватно! Лаж! Али збиља: од Крагујевца немачки тенкови, блују ватру, а нико им не одговара. Војници немају муниције, официри слежу раменима. Сакријемо се у јаруге, а Немци по нама, насумце, реда ради. Неки су и погинули. Кад тутањ прође, Никола Поповић, глумац, више шапатам: Павле, јеси ли жив? Не одговорим му, ни гласка не пустим, зашто — не знам ни сад ни тад, и после га изгубим у гунгули и пометњи.

У тој истој болничкој чети, мојој јединици, био је и Борђе Јовановић, као обичан редов. Нашем командиру, лекару иначе, Борђе је веома импоновао: видео је да је то образован човек и прави комуниста. И тако је, незванично, командир наше чете постао Борђе. Тако то увек бива, готово по неписаном закону: кад дођу тешке ситуације људи се окупљају око једног човека, изузетне личности. На несрећу, међутим, настане једно сумануто лутање, дневима, ноћима, по блату, по јадној Србији. Друкчије ваљда није ни могло бити. Мени од болесних синуса, од снега и хладноће постане тешко, једва идем, а Борђе ми тад из мундира свог извади и даде две коцке шећера. Каже: Стави, стави то у уста, биће ти боље. И мени би боље. Нисмо били никад нарочито интимни, ни тад, али ето видео је војника, човека да се мучи, и помогао му. Пред једну такву скитничку зору изнемогнем, и Борђе издејствује да легнем на нека наша коморска кола. Заспим у бунилу, а кад се пробудим — моје чело на снегу. Престравим се: А синуси? Али сутра, кад смо сазнали лоше вести, горе од горих, од мојих синуса ништа. Чудно! Први пут сам се тад истински зачудио. То је то: захваћен сам био, као и сви остали, тад, већом и тежом болешћу, страшно, болешћу опште пропасти и стида, и мала болест је утрнула. Остали смо, на крају, само један

војник, Борбе и ја. Борбе ме пита: Шта мислиш, Павле? Слежем раменима. А он: Ово је ужички пут, ако наставимо овим правцем, стићи ћемо у Пожегу, то је прави пут, јер мислим да ће Врховна команда и главнина наших трупа поћи у Босну да настави борбу. Ја сам се, међутим, колебао. Кажем му: Ни од ове војске, ни од Команде ништа. Настане мучна ситуација. Два пута: и он оде ка Ужицу, а ја натраг ка Београду. Тако смо се растали, на једном пустом брду, два усамљена човека, занавек, мислио сам, али не беше тако, јер сам Борба срео још једанпут, у окупираном Београду. Али тад он је, знајући моје назоре, сигурно био разочаран у мене, на том пустом брду, па ипак није у њему било ни трунке љутње, ни притиска, само неке туге.

Лутао сам, затим, сам по дрммовима, у униформи, припадник једне регуларне војске, ко глува кучка, страшно!, а нигде ни чете ни десетине, ничег организованог, само гомилице униформисаних суклета, срозаних индивидуа које траже крчму и снашу, а немачки тенкови иза гузица. Срамно доба! Тоталан слом, сти-дан! Затекнем се у Горњем Милановцу, неке касарне, неке даме ту, госпође, деле поклоне рањеницима и болесницима, негују их. Чујем: Немци су већ у граду, одвајају офицере на једној пољани, а војнике трпају иза неких жица — да их воде у заробљеништво. И шта ћу, послушам савет једне од тих дама — скинем мундир, обучем цивилно одело, те жене ми помогну, свака ми да по комад одеће. Мундир спакујем, лепо савијем да се не изгужва, повежем канапом, ставим на тај завежљај своје име и адресу, војну објаву такође, све, дакле, тако акурантно и тако бесмислено. Погледам се: изгледам смешно и накарадно, ко мали вертеп, али жив, видим, још и слободан, кадар и даље да поступам по инстинкту и да се сачувам. Тако умакнем заробљавању. Уђем у неки теретни воз, у сточни вагон, за Београд. Воз је ишао споро, мало, мало па стане, ка северу, а докле ће стићи — не зна се. Стигао сам, ипак, једне ноћи, до Београда. Увелико је био полицијски час, па сам од Раковице, кроз неке јаруге и каљуге, шипчио, избегавао немачке патроле — мотоцикле са приколицама. Да, у великим метежима човек је врло често у смртној опасности, али ако се ништа не деси, ако не настрада, онда као да ништа није ни било, онда заправо као да се ништа и није дешавало.

Ту и тако почиње мој живот под окупацијом. Брачни живот мој био је драматичан. Био сам са женом и сином, а вукло ме Вери: једна тегобна ситуација. Ја сам се, изгледа, у животу вазда држао пасивно, вазда су други вукли конце. Ево, окупација је ту, а ја, стари предратни комунист, остајем по страни, јер у срце не долази, никако неће да дође — да идем и да се борим. Окупација је и борба је, а моје срце мирно. Додуше,

моји другови комунисти нису ме ни звали да им се придружим. Истина је и то да сам све време окупације био у вези са људима који су помагали партизанске одреде у Шумадији. Али даље од тога, од тих опасних а необавезних веза — не. Моја тадашња жена, будући Јеврејка, чула је да су у Преку, у Војводини, Јевреји поштеђени прогона, и отишла је, са мојим малим сином, у Суботицу, код својих. Допустио сам то. Ту је помогао, око тог жениног илегалног преласка преко Саве и Дунава, мој школски друг из гимназије Драги Јовановић, заклет антикомуниста, окупацијски шеф полиције. Имао је он једну слабост — осећајну наклоност према свим својим пријатељима из младости. Једног свог школског друга, на пример, комунисту осуђеног на четрнаест година робије, болесног од туберкулозе, извукао је из Митровице и послао кући — да умре негован и изнегован, на миру. Њега је, Драгог Јовановића, уосталом, молила нешто и мајка Иве Лоле Рибара. Њу је, памтим, театралан какав је био, примио чак и преко реда... Обратио сам му се, дакле, за помоћ. Каже ми: Где постоје подаци да је твоја жена Јеврејка? Кажем: Код тебе. А он ће: Одлично! Ако је код мене, онда тих података може и да не буде. И могао је. Можда је све то његова поза, можда није — не знам, али чињеница је да је моја жена, са документима који су говорили да је Мађарица аријевског порекла, безбедно стигла до Суботице. Тад ми је, том приликом, Драги Јовановић рекао да сам код ратних власти лоше записан, углавном због рада у „Абрашевићу“, и да би било добро да се некуд склоним, али и да не морам — све док је он ту где је...

Да, за све време окупације живео сам тихо и мирно, као бубица, на посао редовно, музиком се бавио, оним најнеутралнијим. Али је, не лези враже, моја Вера, та моја љубав, која је дотле кротко свирала само Скрјабина и Прокофјева, постала ватрени активист. Знала је да пред носем Немцима носи и пронесе илегалне материјале, на пример — летак који позива на устанак. Уз то, у наш стан су често долазиле полицијске рације, претресале, који пут биле на метар и сантиметар од скривеног илегалног материјала, са правом долазиле, јер су њушили да смо у вези са Космајским и Сремским партизанским одредом. Имао сам, међутим, једну индиректну заштиту, јаку, заштиту у мом оцу Светиславу Стефановићу. Мој основни партизански канал био је новинар Војислав Васиљевић. Али полиција у односу на њега поче да подозрева, и он, да им не би пао у руке, пође у партизане. На путу, налетити на четничку заседу, буде рањен у ногу, рана се инфицира, и умре. Тако је та моја главна веза са партизанима пропала.

Нешто пре ослобођења, у јеку многих бомбардовања, Вера и ја пређемо у неку кућу на Црвеном крсту. Ето то је метеж: житељи те куће су сматрали да ту нису сигурни па су отишли, а ми који смо становали у центру сматрали смо да ћемо на периферији бити безбеднији. Врзино коло! У свој стан, први, да узмем ово или оно, долазио сам ноћу. Једне ноћи, ту у стану, затекнем жену и сина. Она ми каже — да су у Суботици Јевреји постали угрожени (тако и јесте: постали су угрожени, али — занимљиво — тек пред сам крај рата), и да није имала куд него да се врати. Примео сам је лепо. Саопштим то Вери, а она, та моја љубавница и љубав, ратна, каже, без патоса, сабрано: Знаш, Павле, за ове четири године рата срећно смо проживели све своје тренутке, али рат је још, свашта се може десити, и сад је твоје место крај мајке твог сина — да им се нађеш, да им помогнеш, јер они су сад сами и угрожени. Збиља, дивно! Али то сад кажем, а онда сам, слабић, био смртно рањен: моја Вера мени тако... Вратим се, дакле, жени и сину.

Дође ослобођење. Али сад слушајте. Испричаћу вам три догађаја, три своја доживљаја, као три приче испада, али то је ушло у ткиво мог живота и одредило ме заувек. Код Остружнице има неко село где смо се скривали син, жена и ја. Руске каћуше сипају огањ, Београд гори. Тад за човека у немачкој униформи није било ни права, ни обзира, ни милости. Сељаци су их чак са уживањем убијали или предавали партизанима а они одмах стрељали. Домаћин куће где смо се ми склонили био је партизански курир, али се још увек није појављивао, јер су селом и даље умеле да вршљају четничке тројке и немачке групе у повлачењу. Тренутак ничије земље и ничијег времена. И шта? Нашли сељаци Немца, довели га баш у ту кућу, да кажем — нашу, ту се нашли и партизани. Питају партизани: Зна ли ко немачки? Ја, по свом обичају, ћутим. Питају Немца: Ко си, шта си? Он прича: у цивилу био професор математике. Каже му један партизан: Значи, ти ни лук јео ни лук мирисао, ни убијао ни палио, невин, а? И ја чујем тог Немца, каже: *Bestimmt nicht!* (Свакако не!). Рекао је то мирно, сигурно, уверено. Поверовао сам му, свом душом, да није ни палио ни убијао. Тад је наишла и нека немачка јединица у повлачењу, припуцала и ми побегнемо. Кад смо се вратили после два-три сата, видим — домаћица куће брише под а на поду нека велика мрља. Питам — шта је. Она се крсти: То су оног Немца тукли и онесвешћивали и после убили, али док је био у несвести одвукли га у другу собу и почели да пију, а један мали партизански курир, де-чак још, црноок, певао је и играо по телу и грудима онесвешћеног Немца. Тако ту... А ујутро, опет гоне неке Немце, ко зечева. Опет сељаци доведу неог Нем-

ца, руку везаних жицом, али сад партизана нема, па га пусте у подрум међу неке козе да преноћи. Наиђу Руси, ту се нађе похабан Рус, војник, пије ракију, нуде му погачу и кајмак, изводе Немца, Немац резигниран, помирен са смрћу, модар, подбуо, Рус га погледа, рече да га одвежу, припоможе и сам, протрља му набреккле руке, преломи тек примљену погачу, он, ослободилац, и даде половину Немцу, окупатору. На, једи — каже му. Тајан. Рус рече: Украјинац сам, убили су ми жену и двоје деце, али овај човек је сада роб, и немоћан је... Коначно, и ово. Видим групу ухваћених Немаца. Чува их неки млади партизан. Наилазе други партизани и кажу му: Шта ћеш са њима, дај да их стрељамо. Утом се из те групе Немаца јави један плави човек, рече да је Чех, молио ме да запишем његово име и адресу његових најближих — да јавим да знају где је погинуо. При том слини, тресе се од страха, само што се није усро. Нисам записао ни име ни адресу, и то је мој смртни грех. Јер ево шта се десило. Наиђе партизански официр и пита ме: Шта разговараш са тим Немцем? Рекох: није Немац него Чех. А он: Па кад је Чех, издвој га. И издвоје га. Али Чех ће тада: Ту је, вели, са мном и овај мој друг, помагао ми је, у невољи ми се нашао, ја сам био болешљив и слаб а он јак и увек ме штитио, ако може, пустите и њега. — А је ли и он Чех? — Не, он је Немац, али мени је био добар. — Њега, онда, не можемо да пустимо, а ти се одлучи. — Тада, ништа! — рече Чех, и не издвоји се, он који је малопре смрдео од страха. Изули су их, ископали су себи раку, и стрељали их. Да, у једном тешком тренутку, најсудбоноснијем, увек у човеку проговара неко његово суштинско, језгровито ја, којег он, дотад, и не мора бити свестан.

25. новембра и 9. децембра
1972, у Београду.

VI

Да Вам испричам и о свом поновном сусрету са Борћем Јовановићем, последњем. Да би било јасније, морам се послужити календаром. Хитлер изненада напада СССР 22. јуна 1941. године. Пре тога, у мају, на углу Крунске и Зорине, видим, иде Борће. Кажем му: Здраво, Борће, јеси ли ти то? А он мени, тихо, више знаком и мимиком него речју: Здраво, Павле, не застај, проћи, проћи... Зачућен, не зато што ми је тако отпоздравио, него зато што га видим тада, на београдским улицама, ја сам се касније распитао да ми објасне — како то да се такав комунист мање-више слободно шета окупираним Београдом, и објашњено ми је — да је то било могуће, јер је тада још трајало време пакта о ненападању између Хитлера и Стаљина, па је то, ето,

имало утицаја и на Главњачу: да гледа кроз прсте комунистима, да баш не хапси и не прогања драстично. Од 6. априла до 22. јуна 1941. владао је некакав чудан мир, примирје некакво између полиције и комуниста. 22. јуна све се то сурово окончало и преокренуло.

Рат се, дакле, завршио. Развео сам се, званично, са својом женом, добром и пажљивом, али коју, на несрећу, нисам волео. Оженио сам се Вером. Не кајем се што сам се развео, али се кајем што сам се поново оженио, макар и вољеном Вером, јер ја сам веома смешан *pater familias*, и човек сасвим неподобан за брак. У сва три моја брака жене су биле економски јачи партнер, и то је морало имати и имало је својих последица. Вера и ја венчали смо се партизански, са два сведока. Један од сведока је био песник Душан Костић.

Настаје миран живот. Укључујем се у јавну делатност. У томе ми помаже човек који ме није лично познавао, али који ме је ценио — Оскар Данон. Његова се наклоност према мени изразила на делу тако што ми је, будући да сам, као и многи тада, живео у тешким материјалним приликама, потуцао се по изнајмљеним становима, учинио — да спремим говорни хор од војника и официра за Титов рођендан, 1945. или 1946. То сам, разуме се, прихватио као част. Спремио сам хор, али Тито је баш тај рођендан провео у Кумровцу, и нисам га тада, и никад после, видео. А тај хор сам спремао месецима. Тада долази и до мог првог великог, уистину великог, животног разочарања. На Бајлонијевој пијаци, где сам становао, сваког јутра, готово у цик зоре, виђао сам људе из Народног фронта, тзв. активисте, како се држе за руке, праве ланац, дан за даном, и тако спречавају купопродају млека. Да, није било млека довољно, и оно мало што су сељаци доносили било би разграбљено док дланом о длан, и ништа не би остало за децу, за болесне. Отуд та жива људска преграда, писка и вриска, свађе, запомагања, падања у несвест, молбе, клевете, страшна, неподношљива људска беда. Сваког јутра — то. А после подне одлазим у Бели двор, на пробу хора, и тамо ме служе — чиме? — ћурећим батацима, тортама, аеркоњацима (да, аеркоњацима у којима има млека!). Аха, мислим ужаснут, упадам у ред повлашћених. Ту је и тад почела моја дубока и дуготрајна криза. Зашто не би могла, размишљам, да се реши та несрећа са млеком, могла би, свакако би могла, а оно у Белом двору и не мора, нека остане тако... Дође приредба, Тита нема, али генералитет је ту. И опет прилика да се једе и пије, гозбује, торте, аеркоњаци. Епилог је био такав — да ми је једног дана један официр донео захвалност за добро припремљен програм и молбу председничке канцеларије да примим мали дар — новац, подебелу коверту. Мени пу-

че. Вратите то, рекох официру, радио сам за своје задовољство а не за плату. То сам вратио, бар то. Још је само то фалило да ме купе. Тако би.

Иначе, наставио сам да радим свој предратни посао, да пишем музичку критику и да је објављујем по разним тада многим фронтским и партијским листовима. Члан Партије нисам био, иако су ми се многи баш као партију обраћали и партијцем ме сматрали. Универзитетску библиотеку сам напустио, јер ми се чинило да тамо у новим кадровским померањима бивам запостављен. Душан Костић ме је запослио у Радио Београду — да пишем музичке критике. Постојао је у Радију и говорни хор. Али баш Оскар Данон нападне говорни хор као преживелу форму, и они укидоше говорни хор. Музичко-критичку активност сам, међутим, наставио. Ту нема никаквих потреса, све тече нормално. У музичком одељењу Радија где пишем коментаре — шеф је био Мирко Шпилер. Он је био задужен да прегледа те моје музичке коментаре. Све његове замерке биле су у истом смислу: Предугачко је, дуге реченице, сложено је, и сувише интелектуално. Ја сам све те примедбе прихватао. Једног дана предложише да држим курс марксистичке естетике за службенике Радио Београда који раде у музичком одељењу. У реду! На једном од тих састанака, предавања (бесплатном, јер је то била тзв. друштвена активност) било је речи о сонатној форми. После мог излагања, у дискусији се јавио Мирко Шпилер и, схватајући да уистину форсирам материјалистичко-дијалектичку концепцију музике, похвалио ме, нарочито с обзиром на тежину и суптилност таквог схватања уметности, посебно музике. То је он рекао, ту похвалу мени 1948, кад је већ планула криза са ИБ-ом. Онда нисам био партијац и, на срећу, нисам морао да се изјашњавам, а да сам морао — заглавио бих у својој наивности, како су управо заглавили многи други, знани и безимени. Било је, чини ми се, 7 тачака Стаљинове оптужбе против Тита. Пет тачака сам, размишљајући о њима за свој грош, одбио с негодовањем као тоталну бесмислицу, а две сам разумео као сушту истину, нарочито ону тачку где се говори о дубоком одвајању КПЈ од народа... И тако — терам ја и даље са својим марксистичким курсом дијалектичког схватања музике, кад неко рече: Павле није члан Партије. А остали: ма јесте, ма није, јесте, није, ама како то... И натерају ме у Партију, после ИБ-а, верујте ми — на основу дијалектичког објашњења сонатне форме. Не иронишем, не смејем се. Тако је било, такво је изгледало моје дубоко уверење, и зато сам и ушао у Партију. Да, због инструменталне сонате!

А после — како и зашто се тај мој унутарњи брег идеала и заноса крунио, осипао, пропадао — не знам. Сматрао сам да сам прави марксист зато што сам сво-

ју материјалистичко-дијалектичку концепцију музике исказивао својим самосвојним естетским мишљењем, својим аутентичним обликом, без поштапања са цитатима класика марксизма, без хохштаплераја са туђом званичном мишљу. Зато. Али, и поред тога, мој брег комунистичког заноса — осипао се. Ничег великог, конкретног није било у том осипању; тија вода брег рони. Нарочито сам био пометен, изгубљен, чак згађен — кад су ме, после једне од тобожњих реорганизација Партије, извукли из актива у Радију и бацили у улични актив, тамо где сам станао. Ту нисам био ни на свом послу ни међу својим људима, него окружен туђим људима, туђом атмосфером апаратчика, глупана, пузаваца који су узурпирали све наше просторе и сва наша времена. О, то пароласко брбљање! Та бесмислена блебетанја! То разрађивање новинских чланака! То грлато, сирово, примитивно лактање! Сви ти људи који су заправо мртве ствари, али опасне! ... Случај Биласа. Дискутује се о ономе што је Билас писао, и ја примећујем једног официра: ватрено, речито, са заносом хвали Биласа, славу његову готово би звонима објављивао. Али Билас паде. Опет партијски састанак. Очекујем, прибојавам се: шта ће бити са оним официром. А он устаје и — дрвље и камење по Биласу, урла — да је издајник и плаћеник. Сви ћуте, лица безизразна. Ја се осетих толико туђ у туђем свету, и толико угрожен, да увукох руке у панталоне и почех да се штипам за бутине — бол да осетим, бол да ме спасе. Видех: опасно је живети у овом друштву, међу овим људима, јер ће настрадати сваки који каже своју мисао, било коју мисао, било какву, било колику, ма и најмању. Видех да је опасно бити марксист, јер бити марксист значи бити логичан и мисаон. После тог састанка решио сам: овде, у тој Партији, мени није место, овде се не сме ни мислити ни разговарати. Три месеца намерно не уплатим чланарину, а кад прошла три месеца — долази ми у стан један активист, и то ко, онај исти официр-Ћубре, каже — да је благајница проневерила новац од партијских чланарина па да је дошао да види кога је све и колико опљачкала. Наиван, дам му своју књижицу, и он лепо види да три месеца нисам платио чланарину, види а не каже ми ни речи, не упозори ме, рецимо, како би требало, како другарски ред захтева. Ћути, Ћубре! Шпијунска, жбирска душа, и ја дефинитивно и неопозиво одлучим да свакако изиђем из Партије. У јуну месецу 1954. будем искључен из Партије. Али партијску књижицу нисам вратио, нико ми је није ни тражио. А ја сам, наиван, мислио — кад ми је буду потражили, онда ћу да кажем све своје партијске јаде. Чак сам нешто у том смислу и написао, врло озбиљно. Врага! Баш их је било брига! Зашто? Зато што је Партија била пуна и препуна тих официр-

чића, пуна Ћубрета. Кад су ме искључивали, бранила ме је, чуо сам, само једна жена као интелектуалца и човека од вредности. Дакле, ушао сам у Партију због сонате, а изишао из ње због људског смрада у њој, због једног поганог официрчића. Да, ја не пристајем да живим као друштвено биће без права на своје — *зашто?*, увек и свуд. Ах, револуције више никад неће бити, биће грамзивих група које ће се сукобљавати, разилазити и спајати око власти и за њу. А један ми је демон, у мени унутра, шапутао: А можда се и ти буниш зато што ниси на власти и што би хтео власт. И ја рекох том демону: Не. Јер можда ће доћи време кад ћу моћи и хтети не да будем комесар и власт, него да са свом људском одговорношћу разматрам на дијалектички начин проблеме сонатне форме. То!

Те исте године, 1954, за време директоровања Драже Марковића у Радију (а ту је дошао по казни, јер се курвао и сексуално уцењивао неке дактилографкиње), — отишао сам у пензију, и то као инвалидски пензионер: мучила ме нека чудна афазиа — ни речи нисам могао да напишем, а оболео сам и од једне могућне душевне професионалне болести — од страха од рокова. Касније је та пензија претворена у старачку.

Све сам се више задубљивао у естетичке проблеме, превасходно музичке, и почео да пишем приповетку. Највише сам, предусретљивошћу Ели Финција, објављивао у „Књижевности“. Десет најбољих есеја посвећених музици издвојио сам и, 1958, објавио своју досад једину књигу „Трагом тона“. Да, једина књига! Могао бих издати и књигу приповедака, Васко Попа ме храбри да то учиним, ево и Ви, али ја нешто оклевам. Ви дећу.

Сарађивао сам још и у „Делу“, а у „Књижевним новинама“ био сам, то и Ви знате, памтите наше разговоре, расправе, наше гневове, био сам члан редакционог одбора. Све то прође као да је у воду потонуло.

16. децембра 1972,
у Београду.

ПАВЛЕ СТЕФАНОВИЋ О СВОМ ОЦУ СВЕТИСЛАВУ СТЕФАНОВИЋУ

I

Мој отац је, као и сви моји, Новосађанин. Он не зна своје родитеље, јер су рано умрли од туберкулозе. Отац му је био мали кројач. Мог оца отхраниле су тетке.

Био је учесник свих ратова од 1912. до 1918, далеко од нас, своје породице, стално одсутан, тако да је у мени расло сазнање, сазревало неко осећање оца митоса, оца као бића које је свакако присутно на одређен начин, конкретно, али знатно више — нереално, далеко, чак страно.

Из свог детињства најрадије се сећам својих болести. Оне су ми биле драге и радосне, те болести, зато, разуме се, што сам тада доживљавао сву родитељску пажњу, нежност. Друга поезија, велика, мог детињства и мог живота биле су приче моје баке, али не приче које ми је причала, него њен глас којим ми је приповедала, сва та интонација дизања и спуштања гласа, то таласање, одјекивање, сливање гласова, та правилна и неухватљива музика.

Отац је у Бечу боравио на неким филолошким студијама. Учио је после англистику код Шикинга. Из Беча имам сећање на један велики очев лекарски успех. Болестан сам. Отац установљује шум на срцу. Каже: Позваћемо професора Турка, специјалисту. Дође тај професор, слуша ме, испитује, дуго, и забрине родитеље изјавом — да је нашао неку срчану ману од које се не живи дуго. Отац, забринут, пуши — он који никад није пушио, говори мајци: Слушај, стрпи се, смири, професор Турк се преварио, за дан-два, уверен сам, манифестоваће се нека инфекција, неминовно, јер се то она овако, преко срца, камуфлира, крије уз помоћ лажних симптома. Тако и буде, после два дана избију неке богиње.

Из Беча у Обреновац. Четири године. Очева лекарска канцеларија је у дворишту велике куће на спрат, ваљда једине тада у Обреновцу, јер отац је срески лекар. На прозорима те канцеларије — решетке, заостале из времена кад је у тим просторијама био неки ма-

гацин. Неки пут бих ја провиривао кроз прозор. Не бих виђао ништа нарочито. Сељаци су болеснике довозили колима, богатији — коњским, сиромашнији — воловским. Отац је био лекар опште праксе, али и хирург. Сећам се једног сеоског младића, распореног у тучи, долази у очеву ординацију, корача, а у шакама носи сопствена црева. Отац га је прихватио, урадио нешто, зашио и послао у Београд. Кад је стигла вест да је младић спасен — сви смо се радовали.

Из тог периода једна веома непријатна успомена. Једног преподнева испод трема наше куће — колица, повртарска, а у колицима угинула ластва. Ја узем штапић, преврћем је, то је једина прилика да је упознам. А жао ми ју је. Са прозора собе на спрату, своје собе где није лекар него филолог, читатељ и писац, отац ми каже: Павле, остави ту птицу! Ја га због нечега не послушам, и он, сав блед, стрчи, са штапом, да ме туче, стрчи избезумљен. Избезумљен сам био и ја, јер ме никад нису тукли, бежим пред њим и питам се — зашто да ме туче, зашто ли ме шиба тако бесним погледом? То је била појава првог неповерења у оца, прве сумње у његову љубав. Страшно је било то што нисам имао одговора на питање — зашто. Страшна је била и остала загонетка очеве мржње која је тако јасно избијала из њега, та мржња његова а не то што је хтео да ме туче.

Још једно сећање. Светосавска прослава у Обреновцу. Мој најбољи друг у основној школи је син мог учитеља. Ми смо најбољи ћаци. За ту прославу моја мати је спремала девојачки хор, 1908. Она држи пробе хора у нашој кући, у соби са клавиром, и при крају тих проба девојке дођу у костимима са којима ће наступати на приредби. Костими су од народних ношњи, југословенски избор, не само из Србије, него и из Хрватске, Босне. У једну од тих девојака, бледу, нежну, која је носила босански костим, ја се заљубим. После неколико година умрла је од туберкулозе. Али да се вратимо на прославу. Дође њен дан, банкет у кафани, а ја и мој друг несташно трчкамо по тој људској стисци, испод разнобојних украса, задиркујемо се, стубови кафане окићени венцима неког четинара, и ја у тој игри добијем бодљикавом гранчицом по оку. Око засузи, ујутро — сузи и даље, долази отац са лупом и сијалицом, и, после прегледа, говори мајци нешто брижно, озбиљно. Испаде да је убодена рожњача. И он стави у око неки сув прашак, веома болан, стави облогу и повез. Сутрадан у фијакер па у Београд, где су га лекари специјалисти похвалили да је учинио најбоље што је могао. После сам данима живео у мрачној соби.

Отац је био и гинеколог. Ишао је и на разне обдукције, нарочито по селима. Ја сам тад обично ишао са њим, и то су били светли и радосни дани, те шетње,

та вожња колима, тај боравак по сеоским кућама, где су ме забављали и гостили, док отац не заврши посао.

1912. Мобилизација у Крушевцу. Касно лето или рана јесен, младићи долазе са брда, окићени цвећем, сав дан свирка и песма, раздраганост, шенлук од весеља и неког загонетног, безграничног миља. А, ето, спремају се у рат. Коло игра, вије се радост, тутњи нека срећа. Одједном, стаде коло, престаде свирка, сјатише се људи, нагињу се над неким, одјекну лелек. Шта? У шенлуку — један метак залутао и погодио неког младића, на смрт. Заустави се весеље. Да, то је рат на себе подсетио. То је била његова судбинска опомена. Полазећи у рат, људи се веселе, а рат ће њима: Али, људи, неће баш тако бити! — А како ће бити? — Па, ево, овако, да вам кажем. И посла рат један метак, једну случајну смрт, даде једну кукњаву. Да, дочекивали су рат са весељем и наздравичарски, и он им је, на здравицу, отпоздравио, на свој начин, својим језиком.

Од 1912. до 1918. отац ишчежава из мог живота. У рату је.

Али памтим да је као лекар коначно доспео и до Београда. Станујемо у Зориној број 63. Та кућа и данас постоји. У предратном Београду, пре првог светског рата, тај део града био је господска четврт, четврт београдске интелигенције — лекара, правника, професора. То прво наше београдско време беше кратко: између бугарског и првог светског рата.

1918. ја се упознајем са оцем, тек тад физички. Видим пред собом туђинца. То је елегантан господин, официрска униформа стоји му отмено. На солунском фронту он је био веза између нашег, српског, и енглеског санитета. А сад смо поново у Београду, опет у Зориној улици, али у једној другој кући, одмах до оне где смо први пут становали, да ли број 67?!

Ах, представља ми велик напор да пронађем оца у свом сећању. Негде 1919. први пут докучујем елементе брачне драме мојих родитеља. Мати је нерасположена, љубоморна, јер је открила да је мој отац на солунском фронту имао пријатељицу Енглескињу. Мати је ваљда ухватила њихову преписку, између Београда и Лондона. Отац је мајку разуверавао да то није тако како она мисли, да претерује, да је та веза само колегијална.

Ја, један мој друг и његова сестра чинимо срећан пријатељски троугао. Ја и то девојче се волимо, чедно, уз знање и одобравање њеног брата, а отац је опет нешто љут на мене, бесан, ја не знам зашто, слично као онда кад сам дирао утинулу ласту.

Јасно је да већ у мојим младалачким годинама отац све више бледи у мојим сећањима. Једва га се, ево, сећам.

Моја сестра је учила клавир код Руже Винавер. Са њом, добровољно, учим и ја. То је време кад мој отац

интензивно преводи Шекспира. Ја улазим у собу где он ради, хтео бих да свирам, али се устручавам, а он ми каже: Свирај, сине, слободно, то мени баш годи. И ја сам свирао, а он преводио. Једном, понесен музиком, рекао ми је: Видиш, ти си самоук, а сестра ти учи клавир, ал ваљда зато што је у питању мушка рука, ма и уз грешке, излази испод ње музика, а испод женских руку твоје сестре излази — нешто правилно, нешто што личи на музику а то није. Рекао је то и тако мени, а сестри, тактичан и пажљив, ни речи у том смислу, никад.

Пријатељ очев са солунског фронта био је Милоје Милојевић, први наш европски музичар. И отац ми каже: Волиш музику, студирај то, ево — написаћу ти писмо за Милоја Милојевића. Написао је писмо, али ја га нисам предао никад. Зашто, из какве снебивљивости, не знам. Ту се и моја судбина одредила. Да сам писмо предао и музику студирао — живот би ми био сасвим другачији, сигуран сам, пунији, храбрији, лепши.

Мој кум на мом првом, тајном, венчању, са Нином, био је Милан Дединац. (Моја друга жена била је Ирена Фекете. Кад смо се разишли, живела је са Миланом Богдановићем, она је њега можда и волела, а он њу, какав је био саможив, сигурно није, па је требало и да се узму, али нису.) Кад је то било проваљено у Београду, то моје тајно венчање, оно је било искоришћено против оца. Мој отац је, наиме, имао, као књижевник, своје непријатеље, посебно Вељу Живојиновића и Живка Милићевића, и у „Политици“ изиђе једна инвектива отворено уперена против оца. У тој инвективи је злоупотребљен један мој стих „Умреће једном отац, знам“ — да се каже и покаже како сам ја, рођени син, исказао суд и пресуду о свом оцу, чудовишту, итд. . . . Отац је био смртно увређен што сам крио свој брак, али послао је писмо „Политици“ у којем је мене узео у заштиту, прекоревши писца те пашквиле што је искористио један млади живот у тривијалним књижевном-политичким забевницама. Остао је, међутим, и даље љут на мене. Није хтео да зна за мене. Мајка је деловала на оца, и после неколико месеци млада женица моја и ја дођемо мојим родитељима на ручак. Отац нас је лепо примно, али мене сасвим са резервом, јер сам му збиља нанео бол. Наш однос више није непријатељски, али није ни пријатељски, него је хладан и коректан.

И опет потом — дуг период без оца. Све мање је у мом животу.

23. децембра 1972,
у Београду.

Отац је купио кућу на Неимару, кућу у којој ће умрети моја мати. То је у улици Хаџи-Мелентијевој, ту је данас неко обданиште. Моја мати је имала рак на дојци. Крајем тридесетих година њу је оперисао чувени др Шаховић.¹ Операција је успела, мати се вратила кући, сва у завојима, прездрављала, и оздравила. Али то више није била она ранија жена: иако још млада, почела је да седи, и бивала је врло често тмурног расположења. Да би јој било лакше, долазим са својом првом женом у ту кућу, али и тад оца веома ретко виђам. Само онда кад са лекарског становишта нешто треба. А требало је око мојих увек слабих и болесних зуба. Отац је учинио да ме лечи др Куралт,² специјалиста високе, европске класе. Године 1932, кад се завршила једна од тих стоматолошких операција, ја излазим на улицу, а ту — сачекује ме кочијаш општинског санитета (где је шеф мој отац), да ме повезе кући. Значи — то је отац дошао по мене да ме одведе кући! Одвео ме кући, положио на постељу, покрио ћебетом, дао ми седативе — да заспим и преспавам болове. Дивна пажња!

А мајци никако није добро. Прошло је 7 или 8 година од њене операције. Отац је брижан. И рече ми: Рак је рецидивна болест, нарочито после седме и осме године, а то се изгледа десило код маме. Збиља, мајка нагло слаби, леже у постељу, отац чини све, сваку пажњу, људску и лекарску, доводи сталну болничарку, али мами све горе, ту је агонија, болови, добива морфијум. Последње три недеље њеног живота отац се чудно изменио. Сваког дана, пре подне, иде на посао, сву ноћ бди крај мајке, стално је на ногама, не свлачи се, не испаван је, земљосан. Болничарка се чудила како све то издржава, и дивила му се.

Мајка је оволицна, кожа и кост, с упалим очима, отац је преноси у другу постељу као дете. Једног послеподнева долазимо жена и ја, ту је и моја сестра, а та моја мајка, та вејчица, придиже се, сама, седе у кревету, окрете своје мале, танке ножице, спусти их на под, и позва мене и сестру: Хајде, дођите, седните поред мене, ти си старији — седи с моје десне стране, ти си млађа — седи с леве. Онда моја мајка, та некад дивна, умна госпођа, окрете се мени, узме ме за руку и принесе моју руку својим уснама, и — ужаса! — пољуби моју руку, и проговори: Сине мој, ја ћу сутра у ово време умрети, позвала сам вас да се са вама опростим, јер ћу можда пасти у агонију и бити без свести, молим те да ми, ако сам ти икад у животу нешто нажао учинила, опростиш! ... Молим Вас, ја њој да опростим! То заборавити нећу никад... Па се мати стровали, паде,

¹ Ксенофон Шаховић, познати онколог.

² Франц Куралт, познати стоматолог.

леже, и после једног сата то је већ било агонично стање. Ту ноћ отац је крај мајке преседео непомичан, као камен, као статуа.

(Имала је моја мајка само једну једину ману: више је волела свог мужа него своју децу.)

Долази ноћ, прва ноћ без великих напора, јер мама је мртва. Крећемо се по кући бесмислено, без везе, почнемо да разговарамо богзна зашто, неко нешто рече, отац се насмеши, ја се насмешим, и сестра. После неколико месеци борбе са умирањем, ми смо на ивици неке веселости, блаженства, јер мртва мајка има блажен осмех, и више не јечи, не звецкају инјекције, нема више болова, њених и наших. Сад кад се више не мучи и нама је лакше.

Није прошла ни година дана од мамине смрти, одржава се, 1932, први конгрес Пен клуба у Југославији. Отац је председник наше секције Пен клуба. Он председава конгресу, држи поздравни говор, веома запажен. Отац се враћа са тог конгреса и доводи две своје гошће, од којих једна лепо говори српски, односно хрватски, а друга је странкиња. Обе су знатно млађе од њега. Мојој баки се то не допада, нешто је нањушила. После извесног времена настаје преписка између оца и једне од тих двеју младих жена, Гите Радич. Она је тад у Риму, у Германском институту у фашистичкој Италији. Мало-мало па отац нешто спомене у вези са њом, али тај податак да је радила у Германском институту у Риму — ничим посебним не назначава, нити се од тога дистанцира. У међувремену жена и ја се исељавамо из очеве куће, растајемо се уз то, разводимо, јер је ранија узајамна љубав сама од себе некако ишчезла, ја се поново селим, распуштено, разочаран, говорим себи: Не волим ниједну жену. Постајем малтене курвар. Од своје гарсоњере правим чудо: било је дана кад је у њој било по три и четири жене одједном. Међу њима се деси и она која ће ми бити друга жена — Ирена Фекете, мајка мога сина, доктор филозофије (докторирала је на нечему из наше народне поезије у вези са немачком књижевношћу). Ја сам са њом имао благ, интелектуалан, леп однос. Отац за све то зна и каже ми: Ја те разумем, али то те све троши, одбија од интелектуалног рада, зато гледај да се таквог живота ослободиш. А једног дана ми рече: Зашто се ти не би оженио Иреном, паметна је, зрела, фина жена? Ја му кажем: Али између нас нема љубави. Отац ће: Баш зато, родиће се поштовање, а то је здравији основ за брак... На дан уочи мог другог венчања, мени сестра открива да ће се отац оженити Гитом Радич. Пренеражен сам. Не, нисам увређен ни због чега другог, него због тога што отац нас, децу своју, мене, зрелог човека, није упутио у своје брачне намере. Он је мене за мој брак саветовао, а није нашао за сходно да ме, ништа више, о себи

само обавести. И те вечери, уочи свог венчања, ја седнем и напишем једно сурово, грубо, увредљиво писмо оцу, у којем сам му свашта рекао, све то, у којем сам га назвао чак и маторим магарцем. Моји кумови — Милан Грол и Коста Тодоровић. Очекујем скандал. Отац, мислим, неће доћи на моје венчање. Пред сам почетак свечаности, међутим, појављује се отац, снаху љуби у руку, мене у оба образа, као да ништа између нас није било. На венчању је био и женин отац, мој таст, и кад смо га тог истог дана испраћали на железничкој станици за Суботицу, видео сам у другом возу свог оца, његову проседу главу: одлазио је на своје венчање. Ја му, међутим, не прилазим, не поздрављам се са њим.

Отишао је, венчао се, и у кућу где је још присутна мати прве жене — доводи другу, младу жену. Отац, 11—12 година, ја са оцем не општим. У кућу му нисам крочио. Чујем да се очева друга жена акомодирала, да постаје арогантна према мајци прве жене свога мужа, да све ствари узима у своје руке. Узела је под своје и мога оца. То је почетак његовог пада. Из очеве куће одлази и моја сестра, а ја и моја жена узимамо к себи моју баку.

Долази други светски рат. Чујем да се мој отац примио да буде председник СКЗ под окупацијом. Мислим: будала једна, то ће му се осветити. Радим у Универзитетској библиотеци. Предлажу ме ту — да, као перспективан стручњак, одем на специјализацију у Немачку. Бивам пренеражен, и одбијем то са негодовањем. Испричам сестри у каквом сам сосу, да бих могао и у Бањици да заглавим. И сестра припреми састанак између оца и мене. Одем код оца у СКЗ. Прими ме лепо, као да није протекло 12 година од нашег последњег виђења, и као да нисмо идеолошки непријатељи. Да, поседовао је изванредну способност претварања или, тачније, контролисања себе. Отац каже: Па добро, Павле, шта фали да одеш у Немачку, то нема везе са ратом. Говорио је дуго. У међувремену води и телефонске разговоре, и у једном таквом телефонском разговору, не знам са ким, чујем како говори: Шта, да је пао (и рече име неког великог руског града), ма шта кажете, да, па да, наравно... Отац је раздраган, говори даље: Па зар нисам говорио отпочетка — то је сила коју нико не може зауставити! Ја сам тад први пут видео једног свог сународника, који је ето мој отац, да с радостју, додуше уздржаном, поздравља Хитлеров тријумф. Био сам згрозен. Страшан тренутак! Грозна ситуација! Али ја сам ту као молилац — да не одем у Немачку. Настављамо разговор. Подсећам га ко сам и шта сам идеолошки, подсећам га да смо отац и син, да се ради о части, можда о глави. И кажем му: Пошто другог излаза нема, молим те, помози ми, оправдај ме што нећу у Немачку. Пристао је да ми помогне интер-

венцијом код Јонића.³ Пита ме, потом, како је моја породица. А сам каже да има двоје деце. Обавештавамо један другог као странци или површни знанци. Кад сам му показао фотографију моје жене и сина, рекао је, мотрећи сина: Има нечег јеврејског... А та своја два детета, близанце, крстио је, по наговору своје жене, у католичкој цркви и дао им је, он — српски песник, католичка имена Антун и Ана. Опет телефонски разговор, чујем оца: Шта? Хајде! Па видео сам то и пре рата. Иво Андрић је увек био политички превртљивац. Та он је потписник нашег предратног споразума са Немачком а сад тако. Питам: Шта је било са Андрићем? А отац: Изиграва некаквог левичара. Спремамо коло у СКЗ, а он одбија да да свој рукопис. Кад смо се растајали, отац ми рече: Биће ми драго да ме посетиш, али посети ме овде у СКЗ, између 12 и 13 часова, јер те моја жена не воли и не би било добро да се са њом сретнеш... Да, слабић. Али мени је и тад помогао. Ту, док сам био у просторијама СКЗ, видим — пролази кроз собе један мој пријатељ, комунист, новинар, Душан Радосављевић, који се, иначе, после рата веома ангажовао као партијски новинарски уредник. Кад сам га видео ту, зачудио сам се, и те како. А отац рече: Ах, да, то је Душко, знам — твој истомишљеник, црвени, али треба му помоћи, видиш да је шкрофулозан, и жена му је болесна, живе у влажном стану, да, младом човеку треба помоћи.

Сад последњи чин. Ослобођење. Радим у Универзитетској библиотеци. Зима је, па пошто је велика оскудица у огреву, у једну собу нас је нагурано пет-шест. Улазим весео у собу, звиждућем, видим — сви су нагнути, и нешто читају. Али кад ја уђох, одгурнуше те новине које су читали, нико ни да их погледа, тајац. Видим да је то нешто због мене. Приђем новинама, „Борба“, отворена на страници где је насловљен извештај о стрељаним издајницима и непријатељима народа. Прочитам име др Светислава Стефановића. Тек сад схватим онај тајац. У том првом тренутку изненађења, шока, долази до изражаја моја глумачка природа, али ватрено, јер су моји, црвени, победили, и изговарам једну једину реченицу, две речи: Сасвим правилно!... Тајац се наставио. То је уистину био мој коментар о сазнању о бедној очевој смрти. Испричам то, што сам рекао, како сам реаговао, мојој Вери, а она ће: Разумем што тако мислиш, али ниси морао пред њима свима то рећи, пред тим чиновницима, јер ће ликовати, сви ти покварени непријатељи комунизма, и те твоје речи послужиће им да кажу како су сви комунисти без срца и душе.

³ Велибор Јонић, министар просвете у влади Милана Недића.

А ја? Данас се кајем. Није требало оно да кажем, није требало онако о њему ни да мислим, није требало онако мртвог оца да увредим. Данас, да, јер сам разочарани комунист. Причи је крај!

Хоћете нешто о очевој другој жени. Та жена, Гита Радич, живела је у овој земљи као у туђем свету. Била је уверена у победу фашизма и нацизма. Дошла је у Југославију из Мусолинијеве Италије. Тамо је и докторирала. На мог оца она није деловала демонски, она је на њега, заљубљеног у њу, пренела своје одушевљење за победу нацизма. Била је биготна и ортодоксна католикиња, и комунисте је превасходно мрзела зато што су атеисти, тј. доказано без душе и духа. После погибије свог мужа, мог оца, она, да би отхранила своје двоје деце, трчи по Београду и даје часове језика, даноноћно. То двоје деце кроз основну школу у Београду пратила је погрда — да су деца издајника, копилад. Од то двоје деце близанаца — женско је остало у Београду, Ана, у Врњачкој улици на Сењаку, као даровит али лењ сликар, живећи настраним, чак особењачким животом. Госпођа Гита је отишла у Минхен, и у неком католичком манастиру постала је учитељ немачког језика за девојке из Југославије. Помаже, дакле, нашу тиху женску католичку емиграцију. Постала је не само држављанин СР Немачке него и Немица. Али је, лукава и окретна, задржала и држављанство СФРЈ. Близанац мушкарац је почео овде лоше да се школује, мајка га је стално зивкала к себи и он је отишао у Немачку, а мајка му је тамо издејствовала да буде преводилац вести из Југославије у Радио Келну. Примио је немачко држављанство с тријумфом, а нашег се одрекао с радошћу.

8. јануар 1973,
у Београду.

ТЕЛЕФОНСКИ РАЗГОВОР СА РАДМИЛОМ БУНУШЕВАЦ

Дана 12. јануара 1973. године позвао сам телефонском госпођу Радмилу Бунушевац, удовицу Милана Дединца — да је замолим за разговор о њеном супругу. Подсетио сам је да сам је звао августа прошле године, и да ми је, онда, спремајући се на годишњи одмор, обещала разговор на јесен. Госпођа Радмила Бунушевац је рекла, најпре, да има у кући молере (у месецу јануару — ! ?) и да није у стању да сада води разговор о свом мужу, а после је, чувши од мене да ја имам стрпљења и да ћу сачекати да молери напусте кућу, изјавила да је за свог мужа везана још увек јаким везама, болним, животним и сентименталним, и да јој није могућно, без потреса, о томе говорити. Додала је да за разговор није спремна ни сад ни икад, јер „није време“.¹

15. јануара 1973,
у Београду.

¹ Касније је госпођа Радмила Бунушевац ипак нашла да јесте време и нашла је време за разговор, али не са мном.

Рођен сам 4. јула по старом, а 17. јула по новом календару 1896. године, у Београду, на Варош капији, у очевој кући, Косанчићев венац број 19. Та кућа и данас има чудан облик: пун фантазије мога оца, који је иначе био трговац, али несрећан, јер је упропастио имање мога деде, и не само његово. Крштен сам у Саборној цркви. Отац је син угледног београдског предузимача. Тетке су ми биле врло угледне жене. Једна је баба Владе Рибникара, и она је, може се слободно рећи, спасла „Политику“ од пропасти, јер је у најтеже време опстајања тог листа, између 1904. и 1908, потписивала менице Рибникарима. Звала се Мица Живковић. Моја друга тетка је мајка др Војислава Кујунџића-Огња, а трећа је жена Срете Стојковића, дугогодишњег председника СКЗ.

Мајка ми је старином из Бачке Паланке. Њени отац и мајка сахрањени су у порти православне цркве у Бачкој Паланци. Ја сам, ето, из куће у којој је мајка свирала клавир, који је донела из Прека, у мираз, и који је страдао у бомбардовању 1941. године.

Моје право презиме је Јосифовић. Дед ми се звао Никола Јосифовић. Мој најстарији теча, међутим, био је Коста Трајковић, београдски трговац, па како није имао деце ни потомака, све своје имање оставио је мом оцу, а овај је, из пажње и у знак захвалности, узео његово презиме.

Што се мене тиче, ја сам завршио основну школу и нижу гимназију — реалку у Београду. Године 1911, само што сам положио малу матуру, мој отац пострада пословно, и ја сам морао да се запослим. Напустио сам школу и отишао у банку за ситног чиновника. За истим столом радио сам са Марком Вујачићем, потпредседником АВНОЈ-а у пензији. За то време, радећи у банци, завршио сам V и VI разред гимназије, приватне, и, прешавши, после Албаније, у Француску, положио сам велику матуру у Ници, и студирао француски језик и књижевност у Греноблу. Ту сам завршио једну трећину факултета: француски језик и књижевност. Друга трећина је била један страни језик, а трећа — класични језици. Зато сам, по доласку у Београд, 1920,

дипломирао на Београдском универзитету тзв. XII групу — француски језик и књижевност, упоредна књижевност и српска књижевност.

Јануара 1921. постављен сам у Народном позоришту за библиотекара. Ту ме је поставио Грол,¹ желећи да око себе окупи европски образоване младе људе. Библиотекар сам био само по форми, јер сам заправо обављао многе друге културне послове. После неколико месеци добио сам место суплента у београдској Четвртој мушкој гимназији. Предавао сам српски и француски језик и књижевност. У истој гимназији у исто време и нешто доцније били су — Момчило Настасијевић, Црњански, Душан Матић, Душан Кордић, Брана Миљковић и др Влада Вујић, мрачна али интелигентна личност. Директор гимназије био ми је Миодраг Ристић, диван човек, познати преводилац са италијанског, а иначе отац жене Душана Матића, Леле. Он је волео само професоре-писце, ма и писце уџбеника, јер је сматрао да онај ко не пише није интелигентан човек.

У позоришту сам био, са извесним прекидима, само до 1942. године, када ме је Јован Поповић, ратни управник позоришта, вратио Министарству на расположење, јер је сумњао у моју оданост ратном режиму.

Рат сам провео на раду у Министарству просвете, у Уметничком одељењу. Радио сам на библиотекама, заједно са неким покојним Кириловићем. Фактички, ја сам се ту завукао у ћошак и ћутао, па ми је сам министар Јонић једном приликом рекао: Шта сте се ви ту завукли у тај ћошак? Али ме је оставио на миру, за то нека му је покој души!

После рата, био сам професор у београдским гимназијама. Јуна 1945. године Митра Митровић ме је отпустила из државне службе као непожељног, али сам ипак у службу враћен августа 1946, за професора, у Трећу мушку гимназију.

На првој наставничкој седници у тој гимназији њен тадашњи директор наш колега Марко Врањешевећ оставио ме је без часова и хтео је да ме врати Министарству просвете натраг, говорећи: Чудим се како то да нам Министарство пошаље овако непожељног човека (не помињући ми име), који није достојан да са нама седи и ради. Илић,² управник Народне библиотеке кад је изгорела, шапнуо ми је да ћутим, јер ћу добити часове из математике, пошто за тај предмет школа није имала наставнике. Тако је Марко Врањешевећ морао да ме остави у школи — да предајем математику. А после је, десетак година доцније, дошао да ме моли за савет како да регулише своју књижевничку пензију. И ја сам му помогао.

¹ Милан Грол, тада управник Народног позоришта.

² Драгослав Илић.

Пензионисан сам 1951. године, кад сам навршио 40 година радног стажа (1911—1951), и тако данас имам законски пун радни стаж. Књижевничку пензију добио сам 1953, кад је и основана. Сад имам највишу могућу уметничку пензију — око 350.000 старих динара. Данас — уживам пензију и, као што се зна, радим.

За време ових мојих 20 година пензионерског живота објавио сам двапут више књижевних радова, оригинала и превода, него онда кад сам био тзв. активан.

Почео сам да пишем као дечак од десетак година. Моја старија сестра увек ме је тужакала кад би ме видела да нешто пишем у неком ћошку: родитељи су, не знам зашто, били нешто противни том мом писању. Први пут, међутим, штампао сам тек 1912. године, у својој шеснаестој години, кад је почео балкански рат. У свом одушевљењу, како је наша војска напредовала на Косову и заузимала, ослобађала град за градом, ја сам седао и писао песму за песмом и то убацивао у редакцијске кутије „Вечерњих новости“, „Пијемонта“ и „Српског витеза“. Те песме су штампане, и то на првим странама, уоквирене. Оне су тад биле добродошле редакцијама, и као знак и подршка масовном одушевљењу, и чисто практично, јер је већина новинара, нарочито млађих, била на фронту. Те песме су потписане псеудонимом Никола Јосифовић, и неким другим псеудонимима (видети: Библиографију Лексикографског завода).

Између балканских ратова и првог светског рата штампао сам ту и тамо неке безначајне стварчице, али 1914, у „Политици“, божјићни број, штампао сам своју прву слику из првог светског рата. У току 1915, до нашег повлачења преко Албаније, објавио сам још десетак таквих слика-дописа са фронта, у „Политици“. То је одмах прештампавано у Америци, и преводено на француски језик у штампи нама, Србима, наклоњеној. Те слике-дописе ја сам, касније, све употребио у својим романима и приповеткама. А ту недавно четири таква дописа прештампана су у „Албанској споменици“. За време рата, из Гренобла, послао сам неколико прилога „Забавнику“ на Крфу, који је уређивао Бранко Лазаревић, и Иконићевом³ часопису „La patrie serbe“ у Паризу. У то време, у Греноблу, написао сам масу приповедака, које сам тек касније објављивао, а нарочито, хоћу да подвучем, написао сам тада драму „Ђоса“.

Кад сам, по окончању рата, дошао у Београд, објавио сам много приповедака по часописима („Мисао“, „Воља“, СКГ) и неколико књига: „Игра нимфа и сатира“ — приповетке; „Нас двојица и она“ — приповетке, 1927; „Ђоса“ — драма, 1926; „Међулужја“ — приповет-

ке, 1930; „Опатијска мадона“ — приповетке, 1931; „Девојка бржа од коња“ — драма, 1934; „За горама гласови“ — путописи, 1934; „Сироче и богаташ“ — роман за децу, 1936; „Три виђења Свете Петке“ — приповетке, 1937.

За време другог светског рата, склонио сам се ја у крај, ћутим, као што рекох, у ћошку, али видим — у једној едицији бившег Геце Кона штампају своје оригинале наши књижевници, рецимо: Десанка Максимовић, а и неки други данас уважавани, то се зна, има црно на бело. Па кад могу они, помислим, и — штампам један роман за децу („Седам извора“). Морао сам то да урадим, јер је била страшна беда општа, а ја сам посебно живео очајно, јер ми је жена била тежак, претешак нервни болесник. (О томе, о њој не волим да говорим)... Нешто доцније, такође за време другог светског рата, на Коларчевом народном универзитету играли су моју драму „Девојка бржа од коња“ неки студенти. Многи од тих који су тада играли ту моју драму данас су познати и признати глумци. А ја, онда, то приказивање, разуме се, нисам ни могао ни смео да спремим.

Што се Борђа Јовановића тиче и његовог чланка „Штука-култура“, мој утисак је да је он, будући на фронту, тј. у партизанима, а добивши обавештење да сам штампао тај роман за децу и да се моја драма игра на Коларчевом, и верујући да сам нечији миљеник, Милана Недића (кога нисам никад ни видео), а не знајући да сам у Позоришту неподобан и сумњив, — то и тако написао. Ја нисам знао, нисам могао знати шта је он написао, али кад је тај чланак објављен, крајем маја 1945, ја сам сместа добио отказ из службе. Тако је било.

Кад сам добио отказ, одем код једног свог пријатеља — да му се пожалим и потражим мало новца на зајам. Он мене запита: Колика је твоја плата? Рекох: У новом новцу — 4.200 динара. А он ће мени: Слушај, сво теби 2.000 динара, а 16. сваког месеца добијаћеш онај остатак — 2.200 динара. Запитао га: Како, побогу, сваког месеца? И он ми објасни: Ти ћеш за мене да радиш један посао, да преводиш са француског на српски једну историју светског сликарства. Он се, иначе, бавио куповином и продајом слика. И ја сам тако радио пуну годину дана, а он је мене редовно исплаћивао. Кад сам поново добио службу, ја дођем к њему — да му се захвалим. Вратим му ту књигу коју сам преводио — да је да неком другом ко нема посла, да неком другом помогне. И он је да Милану Кашанину, да преводи, да га плаћа, док не добије службу. Тај човек, тај добротвор Кашанинов и мој, зове се Рајко Слечевећ. Данас живи негде у иностранству, мислим у САД.

После другог светског рата, објавио сам 7 или 8 оригиналних књига, међу којима: „Госпођа из велике собе“, „Потопљени град“, „Бура над Србијом“, „Тројица траже срећу“, „Најлепша песма“ и „Краљевић Марко“.

Превео сам, уз то, масу француских романа, и преко 25 књига француске поезије, око 60.000 стихова.

Моји пријатељи у животу били су — Раде Драинац, Момчило Настасијевић, Винавер, Тодор Манојловић, Бошко Токин, Божа Стојадиновић (млад песник, умро одмах после првог светског рата), Милан Предић, Милан Димовић, М. М. Пешћих, Миливоје Ристић, Боривоје Неђић, Душан Милачић, Душан Баранин, Десимир Благојевић и др Војин Матић.

Моје једино и трајно политичко опредељење било је и остало — националистичко, српско.

26. и 29. марта 1973,
у Београду.

ЈОВАНКА ХРВАЋАНИН О СЕБИ

I

Случај је хтео да се оба моја прадеда у Дубици, на Уни, населе, во времја оно баш на граници Аустрије, Турске и наполеоновске Илирије. Прадед по оцу Лука Ерваћанин (у црквеним књигама пише — Рваћанин) живео је од 1795. до 1855. Тако је забележено у црквеним књигама, сачуваним до данас, али где — не знам. Прадед по мајци Кузман Пауковић, прича се, кренуо је из некакве Паукове мале, тражећи „згодно намјешће“, и тако се зауставио у Дубици, узео кућу и земљу (кућни број 183), та кућа и данас постоји, и у њој сам рођена ја и мој млађи брат Манојло, Мане, који је добио име по стрицу. Прадед Кузман, знам, служио је граничарску војску, и доспео је до подофицира, а кад је требало у војску да пође његов син, мој дед, о чијој се телесној снази и добрим коњима приче причале, онда је, уместо њега, у војску пошао његов отац, мој прадед, говорећи: Мени ће бити лакше, ја сам се на то научио. Онда се то тако могло. Служећи војску уместо сина, прадед је добио чин лајтнанта. Уз то, од четворице синова — тројицу је школовао, а четвртога, мог деда, оставио је на имању — да имање не остане без младих руку. У прабабином намештају (звала се Марија Дукић), канда је била поповска кћи, налазио се и један креденац. Син прадедин по мајци Биро, ожењен Александром Керечки, умро је млад, у чину лајтнанта. Син Адам држао је пошту у Дубици, и био је ожењен Иреном Бозде, лепотицом из познате али сиромашне породице из Помаза код Пеште. Трећи син Васо био је адвокат, војни аудитор, па јавни бележник у Сењу и Сремским Карловцима, и народни посланик у Царевинском већу у Бечу. Оженио се у старијим годинама Ангелином Николајевић, кћерком управника добара неког владике. Мој дед Миле, четврти прадедин син, носио је плави прслук са дебелим златним ланцем. Ожењен је био из Јасеновца, Мандом из породице Бачића, богаташа, на чијој ће циглани, касније, бити усташки логор. За мог деда причају да је, за опкладу, знао дићи аков вина и из њега пити.

Очева породица, преци, дошли су у село Рогоље, код Окучана. Један од браће купи земљу у Суботском Граду, па су онда сви отишли тамо, три брата — Јаков, Којо и Лука, где потомци ове прве двојице вероватно и данас живе. Мој прадед, пак, абација Лука дође у Дубицу некој баби Шпановића и ожени се њеном кћерком Јоком. Луку су примили у границу, узадружили га, и баба га је узела да је до смрти дохрани. Баба им је потом све имање оставила. Прадед Лука дошао је у Дубицу као зрео човек. Године 1840. сазидео је кућу, и пренео трговину код цркве. Та трговина била је надалеко чувена, а трговало се свим и свачим: од иконе до шишарке. Нарочито ју је разграно дед ми Мојо (у црквеним књигама Мојсеј), кога су звали Манојло. Ако се што у његовој трговини није могло наћи, ишло се у Петрињу. Богатство је било толико да су сребрени новац морали износити на сунце и сушити га на асурама — да не поплеснави.

Прадед Лука имао је две кћери, Софију (Секу) и Мару, и синове Теодора и Моју (Манојла). Мој дед Мојо рођен је 5. јуна 1820 (по старом календару), а умро је 9. октобра 1851, на трговачком путу за Грац, млад, од срца. Писао је песме, али о томе ћемо касније.

Шта је дед Мојо учио не знам, али знам да је учио неку школу у Петрињи. Његове крагне и маншетне слате су у Грац на пеглање, а и хаљине за своје кћери куповао је у Грацу. Кћери су биле на васпитању у Загребу, у заводу код неке госпође Струпинице, где је предавао и сам Ватрослав Јагић.

Дед Мојо разграно је послове, тргујући углавном са Босном. Био је веран с угледном и богатом девојком из Осијека (из куће Моћанина), али неко њој напише анонимно писмо да мој дед, њен вереник, има падавицу (што није било тачно), а она, изгледа, у то поверује, и то деда дубоко повреди, те се зарекне да се никад неће женити грађанском девојком. Онда је, приликом једног комишања, видео девојку Јелу, која је била без родитеља, и већ испрошена. Дед врати заручнику дарове, накнади трошкове, а њу, Јелу, пошаље у Брибир (Стара Градишка), у једну угледну грађанску кућу, на васпитање, где је научила и читати и писати. Остала је једна нежна дедова песма о његовој радости кад му је жена његова прво писмо написала („Прва књига верне љубе моје“). Венчали су се 30. маја 1846. Баба моја Јела била је врло енергична жена: синови, ни као одрасли људи, никада нису пред њом пушили. Лепо је певала народне песме, нарочито песму о Хајдук Вељку („Расло ми је бадем дрво“).

Дед Мојо био је трговац, али се бавио и народним пословима. Знао је, у турско одело преобучен, у Босну прећи, па је тамо имао и неког побратима, агу или бега. Био је ватрен вуковац, оставио је у рукопису збир-

ку лирских песама (под утицајем народне и ондашње уметничке поезије). Збирка је пропала за време првог светског рата код Андре Гавриловића, коме ју је мој отац дао на мишљење и који се о њој најлепше изразио. На срећу, остало је пуким случајем сачувано неколико песама: „На сабор србски“, „При повратку А. Е. СТ. СТ.“, „Љубосави“, све три потписане са Илир Срб из Хорватска, а трећа писана латиницом. Затим: „Тужба верног родољупца“ (такође писана латиницом; остале су писане ћирилицом), „У етира плавом крилу“, две песме без наслова, „Не простог живота уски круг“, „И моја данас диже се пјесма“ и „Чежња за Јелом“. Пропала је, такође, и његова богата преписка са ондашњим родољубима, као и његова библиотека, и то све за време политичких прогона синова му Манојла и Моја. Дед Мојо говорио је неколико језика, мађарски и немачки обавезно.

Синови деда Моја су Манојло (Емануил) и Мојо (Мојсеј). Да, у тадашњим црквеним књигама ја сам Јоана. Рођени су у Дубици, у Банији, у Крајини, Манојло 29. децембра 1849, а Мојо, мој отац, 21. фебруара 1852, по старом календару. Мој отац је посмрче. У Дубици су завршили тзв. тривијалну школу, а онда одлазе у реалку, у Раковац код Карловца. Мајка им је певала песме „да се уче србовању“. Дошли су под утицај проте Беговића Николе, потоњег митрополита тузланског, а после у Новом Саду, куда их је из реалке у гимназију превео професор Јован Туроман, родом из суседног села Уштице, на њих јако утиче Светозар Милетић. Још као гимназисти постају ватрени и познати милетићевци. Они почињу своје презиме писати — Хрваћанин. (О томе: Др Миховил Томандл: Српско позориште у Војводини, I књига (1836—1868), II књига (1868—1919), Матица српска, Нови Сад, 1954; и — Јован Савковић: Историја Новосадске гимназије.)

Године 1882. изгорела је цела Дубица, 296 кућа, осим цркве, српске школе, тзв. Нестићеве куће и куће Ерваћанске.

О стрицу мом Манојлу пише ових дана загребачки публицист Миле Јока. Знам да се некролози стрица Манојла (Моше) Хрваћанина налазе у „Самоуправи“, број 226, од 3. октобра 1909; и у „Самоуправи“, број 225, од петка 2. октобра 1909, година VII.

Манојла Хрваћанина спомиње Карл Маркс у писму Херману Јунгу, 19. октобра 1871, том XXXIII Marx, Engels Werke, Dietz. Тај том и 34. припрема за штампу београдски Институт за међународни раднички покрет. О Манојлу Хрваћанину пише Ју. М. Стеклов у својој књизи „Михаил А. Бакунин“, том 4, М. Л. 1927, на странама 207, 211. и 226. О Манојлу Хрваћанину има пода-

така и у књизи »Knowledge and revolution. The russian colony in Zuerich (1870—1873). By dr J. M. Meijer. Assen (Холандија), 1955“, на странама 90, 92, 94. и 184.

16. и 19. фебруара,
1973, у Београду.

II

Мој отац Мојо увео је и припремио прве светосавске беседе у Дубици и Јасеновцу. А могао је то да ради, јер је прихватио милетићевску идеологију — ићи у народ. У нашој кући чувала се лепа дрвена кутија, знак захвалности, дар Јасеновчана, српски грб, гусле и посвета. И ту кутију смо, касније, морали уништити, за време политичких прогона мога оца. Скерлић је обојицу, стрица и оца, истом личношћу сматрао, дакле — замењивао, у књизи „Омладина и њена књижевност“, ново издање, стр. 183. Замењује их и Васо Чубриловић у својој књизи о босанско-херцеговачком устанку.

Мој отац, још као четрнаестогодишњак, даје први допис радикалној „Застави“, и њен сарадник остаје до смрти. О томе и осталом пише Јован Савковић у књизи „Милетићева народна странка и Новосадска гимназија од 1866. до 1875“, Нови Сад, 1928.

Под утицајем уверења, дакле, да треба ићи у народ, стриц и отац остављају школу и, као глумци, полазе да буде народну свест. Увидевши, међутим, да такав начин живота није за њих, мој отац, не одричући се својих идеала, враћа се у Дубицу, ту да ради на остварењу својих националних и слободарских циљева. У том смислу, он, 1875, узима видно учешће у босанском устанку. Постоји књига — Мојо Хрваћанин: Успомене из босанског устанка 1875. Та књига се чува у београдској Универзитетској библиотеци и у Библиотеци Академије наука. У београдској Универзитетској библиотеци постоје, у рукопису, и Успомене жене Владе Љотића, где се говори и о мом оцу.

Отац је, дакле, напустио трговину, а земљу је продавао, од тога нас, своју децу, школовао, од тога, од продаје, политику водио (данас се политика води па се онда зарађује и купује). Постао је и новинар, тј. пропагатор српске мисли, па је због тога био стављен под надзор као „Политиш унд штатс геферлих“.

Стриц Манојло одлази у Минхен (?) и Цирих студија ради. Уписао се био на медицину, али ју је оставио, па је учио неку политичку школу, одао се наукама социјалне политике. Он постаје интимни пријатељ Бакунинов. Тад, том приликом, у Цириху, раба се његова љубав према слободоумној Русињи Маши Пружанској. Љубав је била обострана, али су се ипак разишли, наводно због тога што је стриц, као председник

српског анархистичког кружока, рад у кружоку претпостављао својој љубави. Стриц је, иначе, иако млад, био народни посланик у костајничком срезу, 1874, по повратку са Циришког универзитета. Тад је водио и неку полемику са Светозаром Милетићем, веома запажену. Кад је букнуо босански устанак, он бива ухапшен (кад и како — није јасно), затворен у Дубици осам дана, па спроведен у Петрињу, где му је затвор олакшао породични пријатељ судија Сава Марковић. Онда га пуште на кратко време, „на слободну негу“, како се то онда говорило, и он дође кући на виђење, па побегне у Швајцарску. О томе пише Јован Скерлић у књизи „Светозар Марковић“, на странама 75, 79, 80 и 81. Године 1882. стриц је опет у Дубици.

Што се мог оца тиче, претпостављам — да се рано оженио лепотицом и имућном девојком Тином Стијак из Костајнице. Њена породица је трговала кожом са иностранством. Та девојка је мом оцу донела и мираз. (Узгред: и отац и стриц били су леви мушкарци.) Са том својом првом женом отац је имао и дете, Светозара. Али та очева жена, лепотица, флертовала је изгледа са официрима, отац то сазна, и она се морала вратити својима у Костајницу. С половине пута, пошала оцу гласника са молбом да му се врати, да је прими натраг, али он је то одбио. Та жена је рано умрла, млада, а рано је умрло и њихово дете Светозар. Тек после доста година отац се поново оженио: мојом мајком, која је била десет година млађа од њега и која га је много волела. Моја се мајка звала Милица (Милка).

Отац се одушевљавао за све што је руско, па је чак и мени поручивао шубарицу и чизмице, и да одсечем косу, али је, ипак, сасвим и веома српски мотрио на нас. О свом првом браку није волео да говори. Са мајком се венчао 29. јануара 1890. године, по старом календару, у селу Жваји, чисто српском селу. Отац је био певач, ловац, кавалер, речју — светски човек, а мајка — скромна, с домаћим васпитањем, одана, пожртвована, даровита (лепша је писма писала од оца). Развијала се интелектуално уз оца, обожавала га, али среће није било: смрт двојице синова, материјалне бригае, политички прогони. Све то није мајци давало спокојства. Сва се зато жртвовала породици и деци.

Стриц се уопште није женио, никад. Дописивао се са Драгом Љочић — другарицом својом из Цириха и првом српском лекарком, и која је долазила у Дубицу, као и Пашић,¹ Бока Влајковић, Васа Пелагић. Али та Драга Љочић дописивала се у исто време и са стричевим братом од тетке Стојаном Костом Угринићем, ова двојица то сазнају, и тако она остане без обојице. . . После је стриц живео у Београду, где је био новинар у Прес-бироу и, заједно са мојим оцем, уређивао

¹ Никола Пашић.

„Дневни лист“. Тај податак дао ми је лично мој отац. Стриц је још сарађивао у „Одјеку“, „Самоуправи“ и „Финансијском гласнику“. Као новинар и члан Прес-бироа, умро је, од срчаног удара, у Београду, 1. октобра 1909. године, по старом календару. Још и ово о њему: са Пајом Јовановићем, 1884, покренуо је и уређивао „Србобран“ у Загребу.

Мој отац за заслуге у босанском устанку одликован је од Обреновића медаљом за војничке врлине, а после, за време Карађорђевића, Карађорђевог звездом с мачевима. Као велеиздајник, 1908, добио је орден Белог орла, а за национално-просветни рад — орден Светог Саве. Био је члан Главног одбора Радикалне странке, оне из Прека. О томе ваља видети — Стенографске белешке са велеиздајничког процеса 1908. и 1909, Загреб. Током живота био је и општински начелник, и ту је дужност сматрао почасном: своју плату давао је писарима. Кад је био општински начелник, у посету Дубици дошао је бан Шокчевић.² Отац је, том приликом, ћирилицом, извесио транспарент: „Бог да живи светог бана, био лекар наших рана, и претеча бољих дана“. А бан Шокчевић му је, на вечери, наздравио као свом најмлађем и најинтелигентнијем начелнику. Као начелник, отац је на дубичком тргу, плацу — како су га звали, засадио кестенове и поставио клупе. Војску није служио, откупио се од ње, тј. платио је да не служи. Уносио је народна српска имена у народ, из традиције и народних јуначких песама, и то примером на својој деци и примером приликом кумовања. Био је отац једно време и мјесни судија (у мојој крштеници пише: председник и општински судија). Био је и оснивач добровољног ватрогасног друштва. А и то: привремено је, кад не би било учитеља, поучавао децу у српској школи, ширио књиге и новине у народ, цркви је поклатио и данас сачувано сребром оковано Јеванђеље.

Деца мојих мајке и оца: Јевросима, Момчило, Јованка (рођена сам на Св. Јована, наше крсно име), Манојло (по стрицу) и Нада (умрла као неколикомесечна беба). Од све деце, живим само ја. Браћа и сестре су ми помрли млади, још у детињству, осим Јевросиме, која је умрла у својој 45-ој години живота, услед погрешне дијагнозе: боловала је од трбушног тифуса а лечили су је од нечег другог. Од ње је остала кћи коју сам ја подигао.

Кад је избио балкански рат, мој отац, већ стар човек, направи себи одело од сеглтуха, и шајкачу, узме старију сестру Јевросиму за болничарку, и дође у Београд — за добровољца. Пошто је био стар, нису хтели да га приме за добровољца, али он оде сам до Косова и постане бесплатни дописник „Заставе“ са ратишта.

² Јосип Шокчевић.

Са Косова је, уз то, донео и неке забележене народне песме. За то време, ми, у Дубици, спремали смо прилоге за Србију.

Кад је избио први светски рат, оца су ставили у кућни затвор, а у Дубици су установили испоставу котарске области. Ту је био и неки пристав те испоставе — да мотри на три или четири човека — бунтовника, углавном велеиздајника. Прва наредба тог пристава била је — да све ћириличке књиге однесемо у испоставу. Ми смо ипак неке књиге сачували, тако што смо их или закопали или код сељака склонили. У то време, сестра Јевросима се затекла у Бриселу, у породици доктора Спужјића,³ па седне на воз да дође кући, али доспе само до Беча, јер је већ почела мобилизација. Ту, у Бечу, на помоћи јој се нађе породица Угричића. А из Дубице дође тужба у Беч — да је сестра у Бечу тобож као неки шпијун или диверзант, изведу је због тога на суд, али није било никаквих доказа па је нису ни осудили. Она се вратила у Дубицу, с налогом да се што мање из куће креће и да се што мање дописује. Што се, пак, оца тиче, годину дана од почетка рата дође неко помпловање, тј. ослобађање из кућног затвора, на сам Божић. Наступио је тако интервал затишја и спокојства у кући. Не задуго, међутим. Оца опет ухапсе, и овога пута спроведу га у Загреб, ноћу, возом. Загребачки Судбени стол био му је тамница. Срећа је била да је, кад су га ухапсили, преки суд био укинут, иначе би га засигурно стрељали. У Загребу, у затвору, за мог оца се изгледа био заузео Прибићевић,⁴ иако је био самосталац, а мој отац радикал. Крај рата дочекао је мој отац ту у затвору загребачком, склоњен, у међувремену, од суђења испрва у затворску болницу а потом и у лудницу. Дође, дакле, крај рата, на сам католички празник Свих светих, 1. новембра. Отац се враћа у Дубицу, с великом пушчетином, са задатком да организује народни одбор. И тако: католици прослављају своју мису, а мој отац — победу своју и нашу! Последње његово животно дело било је да се подигне, у Дубици, споменик краљу Петру I Карађорђевићу. Споменик је радио даровити самоук сликар Милош Бузацић. Извајао је веома реалистичан споменик, који су, касније, усташе бацили у Уну.

Отац је сарађивао у „Застави“ (како рекосмо — од своје 14-те године до смрти), у румском „Радикалу“, у митровачкој „Србији“, у београдском „Дневном листу“ и у загребачком „Српском гласнику“. Псеудоними његови били су: Србенда, Јонин и Страник.

Стричев псеудоним био је — Србендић.

Да додамо и ово: у породици Хрваћанин било је три Светозара. Први је рано умрло дете из првог оче-

³ Владимир Спужјић.

⁴ Светозар Прибићевић.

вог брака; други је студент технике у Цириху који је млад умро; а трећи је био син стрица Димитрија Ервананина, велика породична срамота, јер је, мада веома даровит такорећи у свему, био хохштаплер прве класе, па је чак, да би лагодније просперирао, узео титулу инжењера, иако никакав инжењер није никад био.

Толико о мојима. Кад Вам будем говорила о себи, ту ће бити *све* истина, али неће бити и *сва* истина.

23, 26. фебруара 1973,
у Београду.

III

Рођена сам на Св. Јована 1899. године, 7. јануара по старом календару. То је аутентично, мада у крштеници стоји 25. фебруара. По Св. Јовану сам и добила име Јованка. Рођена сам у Дубици, у кући деде по мајци — Мила Пауковића.

У Дубици сам рођена, али сам до 1903. живела у Београду, у Зетској улици, у великом дворишту, где је живео још и Паја Степић, директор путујућег позоришта, а кћи му је била Јулка, удата за Тошу Јовановића. Тада је она била удовица. У том истом дворишту становала је и породица познатог новинара Бојовића.⁶ Из тог дворишта једино памтим један орах.

Године 1903. умро ми је брат, а отац је изгубио посао у Прес-бироу, па смо се вратили у Дубицу, у очевој кући. Брат Момчило, старији, умро је од менингитиса. На његовом гробу стајао је епитаф:

Млађано ти тело српска земља скрива,
Родитељска суза гробак ти целива,
У вечност ти душа одлетела млада,
Успомена вечна сва нам оста нада.

Кад смо се, дакле, дефинитивно вратили у Дубицу, становали смо у очевој кући, у којој је становао и Петар Мркоњић. Становали смо на спрату, а у приземљу су биле две велике просторије. У једној од њих, великој сали, држале су се светосавске беседе. За време тих свечаности сала је бивала украшена сликама, позајмљеним из других кућа, сликама пригодним, национално-ослободилачког, борбеног карактера. Сећам се слике Милоша како убија Мурата. Ми, наша породица, имали смо две Чермакове⁷ слике: „Смрт Црногорца“ и „Херцеговачко робље“. А над мојим дечјим креветом висило је „Крунисање Дечанског“. Било је још неких слика. Отац је са једне бечке изложбе крајем века донео слику „Ромео и Јулија“, и то због тога што је Ро-

⁶ Љубомир Ј. Бојовић.

⁷ Јарослав Чермак, чешки сликар.

мео лично на стрица. Имали смо и једну рококо слику на којој кавалер помаже дами да пређе преко потока. То у очевој кући. У мајчиној кући, граничарској, висио је сасвим по официрској традицији портрет царева Јелисавете и Рудолфа, и нека слика на којој је била Шехерезада. Било је ту и доста икона. У очевој кући — занимљиво! — икона није било.

По повратку у Дубицу, пошла сам у основну школу. У школи ми се није свидело. Учитељица је једном села поред мене и, видећи мало искрзан повез на једној мојој књизи, рекла: Има ли у твојој кући мишева? То мене јако увреди, јер, зна се, деца и дивљаци не разумеју шалу, па ме је отац, на мој захтев, исписао из школе. У Дубици су постојале две школе: државна школа, тзв. комунална, и српска школа коју је народ издржавао и која је имала само једну просторију и једног учитеља. Мајка је хтела да идем у комуналну школу, а отац, као Србин, у српску, па је, на стричево наваљивање, учинио тако — да је мене дао у комуналну, а брата, млађег, у српску школу. Тек идуће године сам збиљски пошла у школу и стално је похађала. У међувремену умро је мајчин отац, и ми пређемо у његову кућу, велику, с великим имањем, баштама, ливадама.

Као дете, читала сам Змајев „Невен“, сестрин; а мене је отац претплатио на „Младу Србадију“. Било је у кући и свезака народних песама Вука Караџића и књига „Српске књижевне задруге“. Имали смо и „Хајдук Станка“, са Веселиновићевом⁷ посветом да ли оцу, да ли стрицу, не знам. Примали смо и разне српске, односно београдске новине.

Два догађаја у детињству бацила су сенку на сав мој живот: болест и смрт млађег брата (пао са клица и повредио кичму, непреболно), и хапшење оца, 1908. године. Жандарми су дошли, нас истерали у двориште, претрес извршили, оца одвели... А у школи, тад, сећам се, учитељица ми баш даје да говорим о уроти Зринског и Франкопана.

Завршила сам четири разреда основне школе, и отишла у Бјеловар, код стрине, да се упишем у гимназију. Ту сам и завршила први разред гимназије, у тзв. „б“ одељењу, где су били Срби, Јевреји и девојчице, док су у „а“ одељењу били мушкарци католици. Професор веронауке био ми је наш познати историчар и научник Радослав Грујић. Православна причешћа су ми тешко падала, јер сам врло гадљива, а и бојала сам се да ме опет неко не исповеда, као једном Грујић, што је иначе мимо православног обичаја. То што сам била у „б“ одељењу, то што се са стрином нисам слагала, јер је била груба и неделикатна жена, учинило ме је незадовољном, и нисам хтела и даље да останем у Бјеловару. Отац ме, због тога, преведе у Београд, где се упи-

⁷ Јанко Веселиновић.

шем у II разред гимназије. У Београду смо прво одсели у радикалском хотелу „Национал“, испод Калемегдана, а после ми је отац нашао стан у улици Господар Јовановој 57, код Милеве Стојиљковић, некад циришке студенткиње медицине, стричеве познанице, иначе сестре истакнутог официра Милоша Андрејевића. Преко пута те куће — становао је Скерлић. Памтим погреб Скерлићев. А Нада, професор, кћи моје станодавке, водила ме је на једно Скерлићево предавање. Тако је прошао II разред гимназије. Школа нам је била где је данас Музеј револуције. И ово: дошавши у Београд у II разред гимназије — са собом сам понела лутку.

Кад сам пошла у III разред, почели су балкански ратови, па сам се вратила кући, док се нису окончали. Онда се поново вратим у Београд. У III разреду, у Београду, седим у скамији и једна ме другарица пита: Волиш ли ти више Швабе или Србе? Тај невини безобразлук, то наивно дечје питање — пренеразило ме. Да, мој отац је имао могућности да нас школује и у Хрватској, али хтео је у Србији, па у Србији.

Опет сам, дакле, ишла у школу, похађала IV разред, завршила га, а са њим и малу матуру. Цртање ми је предавала Анђелија Лазаревић, сликар, кћи Лазе Лазаревића, а немачки језик Мага Магазиновић-Геземан. Кад сам положила малу матуру (у III и IV разреду гимназије становала сам у улици Добрачиној, у породици Манојловића), требало је да путујем кући у Дубицу. У мом ранијем стану, међутим, отац је остао своја писма и документа из босанског устанка, увезана у једну бошчицу. Дошла сам по њих, да их узмем и однесем оцу у Дубицу, и тад син моје раније станодавке, адвокат, каже ми: Јованка, седни да не паднеш, нешто ћу ти рећи. Ја се смејем. А он: Аустрија објавила рат Србији! На то, ја само рекох: Јаој, тата! Знала сам шта оца чека. И вратила сам се у Дубицу, разумем се — без тих докумената, који су пропали, јер је на ту кућу у Господар Јовановој улици пала бомба и све сагорела, уништила.

Прве стихове сам говорила још као дете, не знајући ни шта читам. Рецимо:

Падај, падај, кишице,
падај без престанка,
само немој оне ноћи
кад ће чика доћи!

То је прво што памтим. Или:

Мојца (мој отац) пије вина
и љуби керина...

А шта је то *керин* — господ бог зна. Али онда сам засигурно знала, та реч је имала смисла за мене.

Кад је отац био први пут ухапшен (у велеиздајничком процесу), написала сам две песме. Једну од њих која се зове „Ја премишљам“ штампао је у румском „Радикалу“ уредник тог листа др Жарко Миладиновић, касније министар пошта. То је моје прво штампано дело. У то исто време, у Новом Саду је излазио лист „Жена“, и ту је, уз фотографију, штампана песма „Јесен“, у поетском смислу речи — озбиљнија од прве. Било ми је тада дванаест година. („Жена“, 1. децембар 1911.)

Уз песму „Ја премишљам“, написала сам још само једну родољубиву песму. Отац је био јако несрећан што ја нисам била у стању да пишем родољубиву поезију. Моје родољубиво осећање било је увек присутно и увек јако, али у мени, међутим, те и такве лирске жице није било. Та друга родољубива песма зове се „Наш удес“. Написала сам је у оно најстрашније време, у оне најцрње дане мог народа, 1941, али никад није била објављена. По завршетку другог светског рата, 1945. или 1946, позвала ме је редакција „Књижевности“ на сарадњу (тачније: Милан Богдановић као мој пријатељ), и ја сам им послала баш песму „Наш удес“. Редакција је одбила да је штампа, са мотивацијом да је и сувише песимистичка. Милан Богдановић је уз то додао — да та песма има занимљив ритам. Да, занимљив, јакшићевски.

У Дубици, за време рата, основана је котарска постава — ради контроле српских патриота, тј. велеиздајника. Сећам се: била сам код тетке, гледале смо кроз прозор, видимо — иду жандарми, у црном оделу, са зеленим петловим перјаницама, право нашој кући, почну претрес. У кући смо били троје — мајка, отац и ја. Оца ухапсили, одвели у Загреб, при тзв. Судбеном столу.

Рат сам провела у Дубици, у кући, тако рећи између четири зида. Жандарми су инсистирали да у кући не сме остати ни једно слово ћирилицом написано. А ја сам имала неке своје песмице. Да бих их сачувала — преписала сам их на латиницу. Тешки дани. Чекамо да се рат заврши. Отац ме, да не чамим, саветовао: учи! А како да учим кад немам књига. Једина разонода била ми је једна другарица која је радила на пошти. Али кад су оца ухапсили, и то дружење је престало. Нисам, чак, имала са ким ни да разговарам.

На пошти су радиле две девојке, моје вршњациње. Једног дана ја дођем на пошту, и видим: оне гледају некакве новине. Питам: Шта је? Кажу: Ево, залутале новине неког официра, па хоћемо да их пошаљемо даље. А ја им кажем: Па што му нешто не напишете? Касније, оне у неким новинама нађу оглас где три официра траже да се дописују. И нас је било три. Решимо (једина забава!) да се дописујемо под измишљеним име-

нима. Отац је већ био у кућном притвору, и ја се поверим мајци. Ех, мојих шеснаест година! Мама се сагласи. И тако почне преписка. Тај „мој“, да тако кажем, био је син чувеног хрватског научника Мохоровичића,⁸ звао се Стјепан Мохоровичић. Добије он одсуство и напише ми — да би се хтео са мном упознати. Какво упознавање, таман посла! И ја то прекинем. Али после опет издаје оглас: Три млада поморска капетана, једногодишњи добровољци ратне морнарице, желе да се дописују. ... Нама трима није ишло у главу — како су то капетани, а овамо су једногодишњи добровољци. Почнемо писати и овој тројици. Капетан који је мени писао и коме сам ја писала, писао је озбиљно и лепо. Ја сам у преписци изабрала псеудоним Анђелија Марковић, а његово право име је Иво Гатин, поморски капетан, пензионисан као морнарички потпуковник. Ми смо и дан-данас пријатељи. Та преписка била је основ за моју књигу стихова „Пјесме невиђеном“. Од тога сам ја живела за време првог светског рата.

2. и 5. марта 1973,
у Београду.

IV

Пошто се рат, мимо очекивања, отегао, ја сам ипак морала почети нешто да учим. Пођем у Загреб на неке трговачке курсеве, петомесечне, у септембру 1916. Тај сам курс завршила, и једина корист од тога била је што сам научила стенографију и дактилографију, и што сам поправила рукопис (дотада сам писала ружна слова). Кад сам са тог курса пошла кући, ја напишем једну песму, пригодну, у смислу опроштаја са том школом, а ту ми је наставница била Даница Вулегић, лепотица (боже, што то беше лепотица!), и ја ту песму дам њој, а она је покаже свим осталим наставницима. Касније, кад сам ја већ отпутовала кући, Зофка Кведер покрене „Женски свијет“, часопис, а пошто је била познаница лепотице Вулегић — ова јој каже како је имала једну девојчицу која је писала песме, те ја, једног дана, добијем од Зофке писмо у којем ме позива на сарадњу. Пошаљем јој две или три песме. Било ми је седамнаест година. Зофка за мене није ништа ни чула ни знала, нисам била ни име ни именце, па је те песме ставила, разуме се, у фијоку. Кад су, међутим, тату из затвора превели у болницу, тамо, у болници, био је лекар др Бурица Борђевић (жена му је била Криста Борђевић, иначе кћи подбана Шумановића),⁹ и отац каже да има кћер која пише песме. Код

Бурице и његове жене окупљао се културни свет Загреба. Будем позвана на чај. На том чају били су присутни уредници „Књижевног југа“ Владимир Боровић и Нико Бартуловић. Ја сам на том чају имала свилену хаљину моје другарице Неле. ... Тако сам се упознала са њима двојицом. Затражили су да им пошаљем неку песму, и ја сам им послала целу свешчицу својих стихова, заправо не њима директно, него Кристи Борђевић. Криста Борђевић је написала писмо оцу, где је дословце стајало ово: „Г. др Владимир Боровић врло се похвално о песмама изразио, вели да имају много осећаја и топлине, тек су сувише развучене. Треба их оденути у нешто модернију форму. И биле би много боље да су збијеније. Ако ауторица дозволи штампали би у „Књижевном југу“ „Јесењи дан“ онако скраћену како је господин Борђевић исправио, исто и „Рањеника“, али и ту нешто да се скрати.“ Ипак, прво су штампали једну трећу песму — „Мјесечина“, којом се Боровић просто одушевио, ваљда због њене успешне алитерације. Кад је та песма била објављена, онда се и Зофка Кведер одлучила и штампала је моје песме у „Женском свијету“ (који се после претворио у „Југословенску жену“, у којој сам, као гимназисткиња, сарађивала). Касније, кад сам била на матурантском путовању по Хрватској и Словенији, где смо свуд били дочекивани изванредно гостопримљиво, срела сам се, у Загребу, са Зофком Кведер. Беше то тешка жена (физички), као штајерски коњ, али лепа. Она ми се, том приликом, извињавала што ми није прва штампала песме, али правдала се — да не разуме ваљано начине песничког казивања како иначе добро разуме прозу!

Тиме се завршава моја сарадња у загребачким листовима и часописима. Отад, дефинитивно, прелазим у Србију.

После трговачког курса, вратила сам се кући, и прочитала оглас: Млин у Карловцу тражи кореспондената или нешто слично. Посаветујем се са оцем, и он се сагласи да се јавим на тај конкурс. Пошаљем понуду, и требало је да будем примљена, али сазнам некако да то ипак није место за мене, па одустанем. Утом су баш и оца ухапсили у Загребу. Ту је и престало свако моје ратно школовање.

Кад се рат завршио, у Дубицу је дошла једна чета Србијанаца, раније аустроугарских заробљеника, сада војника активираних у служби Србије. Командир те чете био је неки Јововић, поручник или капетан, учитељ у цивилу, а после га је сменио Милан Мирковић, који се оженио мојом рођаком Бојаном. И други су се србијански војници ту у Дубици поженили. Боже, кад се сетим! Учили су нас, Дубичане, србијанским колима. Да, одушевљење међу нама, Србима, било је велико. Ти

⁸ Андрија Мохоровичић, хрватски геофизичар.

⁹ Светислав Шумановић.

војници су примљени као браћа и синови, а кад су долазили у сусрет им је пошао сав народ. Пошла сам и ја, и певала сам на сав глас, ја, стидљива и затворена преко сваке мере и тад и сад. Кад смо пролазили кроз хрватски део Дубице, кроз тзв. Шокце, певали смо још гласније и веселије, а они се, Шокци, у куће затворили.

Тад смо чули да су у Београду отворени курсеви за ратом ометену омладину, али то смо чули онда кад су ти курсеви већ увелико радили. Отац ме ипак поведе у Београд. Саобраћај је био веома несрећан. На дубичкој станици — српски војници, она дубичка јединица, наши добри пријатељи, помогли су нам да се утрпамо у воз, јер је све било препуно. Један официр водио је у Србију украдену дубичку девојку, којој сам ја у Земуну, да би могла прећи у Србију, дала своје исправе. Моста на Сави између Београда и Земунa није било, и реку смо, отац и ја, прешли чамцем.

Београд је био од рата опустошен. Ми смо добили кључ од станчића Руџе Јовановић, Тошине супруге. Отац се растрчао по граду да ми нађе стан, и нашао га је код Мике Стошића. Сад ме је требало уписати на курс који је увелико почео. Отац је и у томе успео: примљена сам у Првој женској гимназији, на углу улица Зорине и Његошеве. Дођем, дакле, на курс, а они, баци, већ одмакли, још мало па да добију оцене за прво тромесечје. Мене то депримира: нит што знам, нит књига имам, шта да радим, кући да се вратим? !... Да останем и завршим осамнаестомесечни курс помогла ми је професор Надежда Стојиљковић: дала ми је да учим из „Прегледа“ Павла Поповића, и нашла ми је једног студента да ме подучава математици — Милана Злоковића, касније професора Универзитета.

У то време мог гимназијског школовања, у Првој женској гимназији буде обновљена бачка литерарна дружина „Заједница“. Главна личност у њој била је Ангелина Видаковић, а секретар је била Бранислава Јовановић, удата Калић, касније лекар. Пошто сам знала стенографију, постанем други секретар те друштине, а касније и њен председник. То је била моја прва јавна функција. Имали смо повремене састанке са свим осталим бачким литерарним дружинама у Београду, где смо читали своје најбоље радове. Ја се сећам једног таквог састанка, општег, где је требало да се чита моја песма „Тополи“. Мене је било срамота да читам, и уместо мене песму прочита Живојин-Бата Вукадиновић. Читао је страховито патетично. После тога, по обичају, дође критика те песме, и један критичар, мислим Премовић, запне: шта је то, и како то — кукати над једним дрветом? !... Вукадиновић ме бранио. На том општем скупу прилази ми један са наочарима, мени и једној мојој другарици, и упре прстом у моју другарицу: Јесте ли ви Јованка Хрваћанин? Кад се испо-

ставило која је од нас две Јованка Хрваћанин, он ће мени: Хоћемо да Вас бирамо за потпредседника Београдског удружења бачких дружина. То је био Божа Ковачевић. И тако и буде. Први председник тог Удружења буде Момчило Борђевић, ученик Милана Богдановића, комуниста, који се после робије у Митровици разболео. Први потпредседник била сам ја, и то благодарем песмама објављеним у „Књижевном југу“. У том нашем удружењу, само млађи од нас, био је и Бранимир Ђосић. Постојало је, међутим, и Југословенско удружење бачких дружина, које је имало и своје гласило — „Препород“. Тај часопис је објављивао најбоље радове из свих дружина у Југославији. У броју 3,4, година II, 1919/20. објављена је моја већ поменута песма „Тополи“. Уредништво „Препорода“ било је у Љубљани.

Пошто ми је пети разред био „поклоњен“, на гимназијском курсу била сам од јануара 1919. до јуна 1920. Тад сам матурирала, односно — била сам, као одличан бач, ослобођена полагања матуре.

Између разреда 6. и 7, лети 1919, имала сам прве и последње, једине ферије. Затим је дошло оно већ поменуто путовање Клуба београдских матураната, на којем сам упознала Зофку Кведер. Вођа пута за мушкарце био је професор Кангрга,¹⁰ а нас двадесет девојака надзирала је Лепосава Бошковић, професор латинског. У Управи Клуба београдских матураната био је и Илија А. Пржић, касније професор Правног факултета, а после ослобођења, 1944, стрељан као издајник. Кад смо, на том путовању, пошли да разгледамо Загреб, мени се придружи Илија Пржић. Па ме пита: А је ли господин умро? (Мислио је на оног мог лирског Невиденог.) Ја сам му одговорила: Господин није умро! Тако је настало познанство између нас. У „Препороду“ број 1, 2 — Пржић је написао прве јавне критичке речи о мојој поезији, похвалне.

Велибор Глигорић, са којим је, као са правником, тј. као са колегом, друговао Пржић, покренуо је у то доба часопис „Светлост“. У тај часопис увео ме је Пржић. Ту је штампан део мојих прозних записа, али и песме.

У јесен 1920. уписала сам се на факултет. Уписало ме је, заправо, да ли Момчило Борђевић да ли Пржић, јер, из породичних разлога, нисам успела да на време дођем у Београд, на почетак наставе. Уписала сам се на Десету групу: а) југословенска књижевност, б) светска књижевност са теоријом књижевности, ц) историја српског језика. Професори су ми били: за југословенску књижевност — Павле Поповић, за теорију књижевности — Милан Богдановић (звали су га тад „Краљ речи“, а у ствари доследно површан фразер), за светску

¹⁰ Јован Кангрга.

књижевност — Ањичков¹¹, за историју српског народа — Владимир Ђоровић, за француски језик — лектор Шатењо¹² (касније истакнути дипломата), Александар Белић. При крају своје каријере Богдан Поповић нам је држао курс о француским моралистима. Он је после за свог помоћника довео Владету Поповића.

Услови студирања били су страшни. После рата — све је било скучено, тесно, трошно. Није било места не само где да се седне, него ни где да се стоји. Захваљујући свом знању стенографије, увек сам добивала место — да бих хватала белешке за све.

Код Павла Поповића слушала сам из југословенске књижевности само о Сарајлији,¹³ и нешто о дубровачкој књижевности. Дао ми је семинарски рад о Каћанском,¹⁴ не упутивши ме ни у технику ни у смисао рада.

Школовала сам се уз велике материјалне напоре оца, који је и земљу продавао — да би мене и сестру школовао. Због тога ме је отац, једно кратко време, морао запослити у Београду, у Хрватској штедионици нашег пријатеља Глумца.¹⁵ А пре тога, да бих се приучила канцеларијском послу, радила сам у грађевинском предузећу „Пионир“, где је радио и сликар Табаковић.¹⁶

Нама ратом ометенима било је дозвољено, ако узмогнемо, да дипломирамо са шест семестара. То је пошло за руком само мени и Сави Ристановићу, писцу песама, касније читанки. Он је још жив.

V

Студирајући, спријатељила сам се са Видом Латковићем. Били смо велики другови. А спријатељили смо се овако. Пред собом Павла Поповића, у том чуду и нереду, стајала је гомила књига. Павле Поповић је повремено позивао студенте да сређују књиге, а повремено би из своје собе помолио само вршак носа да проуња како предавања данас неће бити. Једног дана, док сам стајала пред тим Павловим вратима, наилазе и пролазе студенти поред мене као поред турског гробља, само се један зауставља и каже ми: Добар дан. Стане поред мене. Ја му, мимо свог обичаја, кажем: Ви сте Далматинац (због оног „Видо“)? Он: Не, ја сам Црногорац. А ја: Ах! И окренем се, разочарана, због оног мог Непознатог који се звао Иво. Тако је почело наше пријатељство. Да би имали где сести, студенти су до-

¹¹ Јевгениј Васиљевич Ањичков.

¹² Ив Шатењо (Yves Chataigneau).

¹³ Сима Милутиновић Сарајлија.

¹⁴ Стеван Владислав Каћански.

¹⁵ Милан Глумец.

¹⁶ Иван Табаковић.

носили хоклице и шамлице. Видо је доносио две хоклице: једну себи, а другу свом пријатељу Милану Вукићевићу, са којим ће, после, покренути „Записе“. Своју хоклицу није ником хтео дати ни за живу главу, мада је знао и стајати поред ње, али мени ју је уступао.

Главна замерка мом семинарском раду код Павла Поповића, о Каћанском, али од стране студената — била је да сам прехвалила Каћанског. На то је Павле Поповић рекао студентима: Наши семинари су критичка дела, а „критика“ на грчком значи „суд“, а овај рад је баш то — суд до суда, и зато је одличан. После тог рада, Павле Поповић ме позвао да дођем у Семинар, и каже ми: Хрваћанинова, Ви бисте могли да сарађујете у „Прилозима“, узмите неку савремену тему и радите. А ја: Господине, мене нико није учио како се те ствари раде, и овај сам семинарски рад написала само зато да бих доспела у Ваш Семинар... После тога, више ми није давао никакве понуде за научну сарадњу.

Први испит био је из историје српског језика, где се укључује и старословенски. Од свих наших тада, полагали смо га Вукићевић, Латковић и ја. Кад сам, после Латковића, села да одговарам, сруши се клупа, а Белић ће: Рђав знак, госпођице! Али не беше рђав.

Код Ђоровића сам добила питање о Суботићевој¹⁷ драми „Јаквинта“. Сасвим добронамерно ми је дао то питање, хтео је да ми помогне — повезујући историју и књижевност. Питање је, међутим, било тешко. Али случај је хтео да је у новинама баш тог дана изишао чланак о „Јаквинти“, који сам прочитала, и ја тако, зачудивши све знањем, прођем.

Тема на дипломском испиту из упоредне књижевности код Богдана Поповића гласила је „Изложити разлике у свим обзирима и правцима између драме античке, средњег века, новог доба до друге половине 18. века, и од друге половине 18. века до данас“. Мој рад је био најбољи, а није био дугачак: износио је свега 4 ступца. Добила сам оцену 9. Богдан Поповић је рекао — да је рад врло добар, само малко сапет. А ја сам знала откуд је сапет, јер сам недовољно познавала ту материју, па сам, како сам била самокритична, говорила само оно и о ономе што знам.

На дипломском испиту из југословенске књижевности, писменом, Павле Поповић је дао три теме. Прве се не сећам, друга је гласила — „Старост Доситејева“, а трећа — „Развој дубровачке лирике од Шишка Менчетића до Игњата Борђића“. Ја изаберем ову трећу тему, из дубровачке књижевности, а Ружа Мићић узме „Старост Доситејеву“. И шта се десило? Иако је била веома способан и спреман студент, пала је, јер та тема коју је изабрала само је на први поглед лака. (Десанка Максимовић је пала на испиту из историје срп-

¹⁷ Јован Суботић.

вала сам дуги низ година. За те „Записе“ сам стварно заслужна, што не кажу.

У Суботици, колега са Универзитета Миливоје Кнежевић покренуо је „Књижевни Север“. Обраћа ми се за сарадњу, и ја сарађујем. Исто у Суботици, учитељ Матовић,²⁰ и сам књижевник, покреће децји лист „Миролуб“. И он ме зове на сарадњу. Сарађујем, разуме се. Онда је Зорка Симе Лукин Лазића покренула у Новом Саду „Дејје новине“, где сам такође сарађивала. А зашто нисам сарађивала у „Летопису Матице српске“ — не знам. Само, кад је тај часопис прослављао неку своју значајну годишњицу, онда су ми тражили стихове за тај број, јубиларни. На наваљивање мог директора школе, дала сам им једну песму, и то је било све. Заборавила сам поменути, уз то, у „Политици“ једну хумористичку причу. Она се зове „Аутомобилска несрећа“, а Живку Милићевићу однела ју је Ружа Мићић. У „Правди“ сам објавила хумористичку причу „Фешак“ (на чешком — феш, дотеран човек). Сарађивала сам и у „Застави“: једно је био допис из Прага о отварању Југословенске изложбе у Прагу, на хумористичан начин, а друго — допис о отварању споменика краља Петра I у Дубици.

У периоду између два рата објавила сам три књиге: „Песме Невиденом“, 1926, издавач — Уредништво „Венца“; „Записи“, 1933, издавач — Удружење универзитетски образованих жена, Секција Нови Сад; „Откинуто лишће“, 1939, Скопље, издавач — аутор.

У Прагу је, као што рекох, требало да боравим годину дана, али сам фактички, зато што сам била обавезна у школи, боравила 6 месеци, године 1925. Павле Поповић ми је послао тему за научно изучавање, али касно, и то налог — да одем у Братиславски архив и да изучим шта тамо има о југословенској књижевности. То ми је било немогуће. Једва сам нешто научила чешки, сад је требало да учим словачки, и, уз то, да читам рукописе. Павле Поповић је хтео да изучавам и да напишем докторску дисертацију „Чеси у југословенској књижевности до 1877“. То сам прихватила, и почела да радим, у главном прашком музеју, на Вацлавским намјестима. Тамо је збиља било много о нама, али мало о књижевности, тако да је управо та оскудност грабе онемогућила моју дисертацију. Драгутин Прохаска, хрватски Чех, био је наш аташе за културу у Прагу, и ја сам се њему јавила. Он ми је дао неке сугестије за мој рад. А кад смо се једном срели код Карловог моста, и кад сам му рекла да сам неке песме написала, он ми је, суво, професорски, узвратио: Нису Вас овамо послали да пишете песме! У то доба отварао се Југословенска библиотека у Прагу и, наравно, ваљда ми је то рекао др Прохаска, ја одем на то отварање. Други

ме нико није могао на то упозорити, поготову не наши студенти тамо, у Прагу, углавном медицинари и техничари, јер су само седели по кафанама, док су Бугари, бугарски студенти, радили ко кртице (!), а кад би се и њима десило да се напију и да направе неку свињарију на улици, онда су полицајцима и чешким грађанима изјављивали да су — Срби (! !). Одем, дакле, на отварање библиотеке, видим, запамтим и пошаљем допис „Застави“. Кад је чланак штампан, др Прохаска, који га је прочитао и пре штампања и рекао га да могу објавити, показао га је отправнику послова нашем Настасијевићу. И Настасијевићу се чланак допао, па се после прихватио да заједно са нама студентима пође на екскурзију по Чешкој. Посетили смо Плзењ и Карлув Тин — потпуно рестаурисани и сачувани средњовековни град. Настасијевић ме је позвао да га посетим у посланству, и предложио ми је да у Чешкој држим курсеве српског језика. Он је о томе писао Министарству просвете, али Министарство је одговорило — да има на расположењу мало наставника суплената, и нисам добила ни одсуство ни разрешење... У Прагу сам написала 4—5 песама („Прашки мотиви“) и професорску тезу, уместо докторске... Моја пријатељица Вида Зелена довела ме је у везу са госпођом Страњском. Та госпођа је имала кћер Драхуше Страњску, која је добила стипендију да дође у Југославију, и ја сам се зато ту нашла — да јој помогнем. Госпођа Страњска, мати, позвала ме је на неки интелектуални састанак, где је говорила чувена чешка жена Пламинкова. Та иста госпођа Страњска упознала ме је и са књижевницом Маришом Шарецком (псеудоним), удатом за Радењева. Шарецка је много писала (какав је њен ранг у чешкој књижевности — не знам), била сам на чају код ње, а онда на некој свечаној вечери, заједно са њом, у част неке Румунке, тамо нас је допратио муж Шарецке, пензионисани аустријски адмирал... Тако, дакле, она мени утрапи све своје књиге, са интимном жељом да ја о тим књигама пишем. Кад сам те књиге прочитала, нисам њима била усхићена, па шта ћу, смислим, и ја једном да будем практична, да ћу најјефтиније проћи — ако нешто преведем. Изаберем најмању, најтању књигу и њу преведем.²¹ У тој књизи — главни јунак је сокол, за време првог светског рата буде заробљен од Руса, па је, после, био припадник оних чешких батаљона који су хтели да угуше октобарску револуцију, али кад је у самим чешким батаљонима дошло до метежа — он се, да би Чехе спасао братоубиштва и болшевизма, убија, смрћу својом да веже Чехе за

своје дело — антибољшевичко. Тај превод је штампан у „Застави“, 1926 — чини ми се, а после је штампан и као књига. . . Извесне невоље, ето, данас, могле би можда од тога испасти, а моја намера, онда, није била политичка, него заиста чисто и само практична.

У јесен 1926. године положила сам професорски испит са темом „Чеси у југословенској књижевности до 1877“. Наставила сам да будем професор Женске гимназије у Новом Саду. А онда ме пребаце, ипак, авај! — у учитељску школу. У гимназији где сам радила била је млади суплент нека Хрњичек, кћи генерала Срећковића, и, уместо да пребаци њу, они, ето, пребаце мене. Ја се, зато, спртим у Београд, мада то није у мојој природи, у Министарство: Зар сам ја најгора, па мене пребацујете?! А тај претпостављени у Министарству каже ми: Пребацујући Вас, ми хоћемо да дигнемо ниво учитељске школе, то је сад наша прилика. И шта да му кажеш на то?! Морала сам прихватити учитељску школу. У њој сам збиља испаштала. . . А можда. . . Док сам била у гимназији професор, неко ми је потражио песму за комунистичку „Буктињу“. Дала сам песму. Нисам знала да је комунистички лист, знала сам само да је уређује Милан Богдановић. И друго: кад сам предавала о језику и правопису, да бих оживела наставу, узимала сам новосадску „Заставу“ — да на њој бацама покажем језичке неправилности. Директор гимназије Балубић позвао ме је због тога, и због „Буктиње“ — на одговорност. Одбранила сам се некако. Једноставно ми је забранио да штампам у „Буктињи“. Кад сам једном дошла у Београд, кажем то Милану Богдановићу, а он ми рече: Па немојте нам више давати ништа, ако ћете због тога имати невоље.

Директор Учитељске школе био је Воја Младеновић, педагошки писац, али немогућ човек. На нас са факултета гледао је попреко. Са њим сам долазила у сукоб, јер је био деспотски настројен. Зато сам настојала по сваку цену да одем из Новог Сада, да пређем у Београд. Поготову кад ми је умрла сестра. Више ме за Нови Сад није ништа везивало. Тако сам, после десет година, поново дошла у Београд, 1933, у јесен. Била сам професор у Првој женској гимназији, од 1933. до 1949, кад су ме, и не питајући ме, преместили у Министарство просвете, у Дечју секцију Педагошког института, где је радио један једини човек — Марија Крстановић. После су нам ту прикључили и Цецу Борђевић, жену државног тужиоца. Она је била доведена у Министарство — да преводи са руског. Ту сам била врло кратко време, јер се то расформирало. Позову нас и предложе нам да одемо у инспекторе. Ја кажем некој Зуми²² (после чујем да је заменик министра просвете) — да то не

желим, већ да хоћу да се вратим у гимназију. Они ме не врате у гимназију, али ме не пошаљу ни у инспекторе, него оставе у некаквом Наставном савету, па ми и ту, одједном, једна жена службеник рече: Тражите себи неко место негде, јер се и ово расформира. Речју: смејурија. . . Тад се оснивала „Дечја књига“, и ја одем код Олге Тимотијевић-Попс: да ме прими. Њу је, по чисто јеврејској линији, протежирао Моша Пијаде. Ту ме приме. И са Олгом сам имала доста трвења. Ту сам и пензионисана, 1953, као уредник „Дечје књиге“. Тад сам, у то време, написала своју последњу песму, не за децу, него — песму. Дактилографкиња беше некуд изишла, ја станем крај прозора, и дође ми песма. Последњи пут.

Књижевничку пензију нисам хтела дуго, јер је било пет рангова те пензије, прилично понижавајуће. Једног дана чујем да је једна моја колегиница добила књижевничку пензију, па ја, бесна, одем у Удружење књижевника, техничкој секретарици, и она ме посаветује — шта и како да урадим: да напишем да желим да се са стажне пребацим на књижевничку пензију. Ја то прихватим, и дођем у групу са Јеленом Билбијом, у четврту групу, није у ону најгору — пету. Једног дана, касније, сретнем на улици М. М. Пешића, и он ће ми: Идите у Удружење, нешто се мења, тражите вишу групу, већу пензију. Ја, поносна, тад одем. Али сам знала да професори гимназија имају већу пензију но што је имам ја као књижевник. Одем опет у Удружење. Тад сам први пут у животу, јер сам иначе уздржана и тактична, наступила грубо. Рекла сам Ољачи:²³ Слушајте Ви, Козарчанине. . . Итд. . . Сад имам пензију нешто испод 200.000 старих динара.

Са својим мужем, Петром Митропаном, упознала сам се 1936, а венчали смо се 1947.

Рат сам провела у Београду, у овој кући где и сада станујем, на Звездари. Бомбардовање сам доживела потпуно сама, јер је девојка која ми је помагала у кући — побегла, а малу Милицу, сестрини кћер, послала сам у Дубицу, оцу удовцу. На самом почетку рата, чујем да постоји мост преко Саве, и решим се да кренем кући у Дубицу, надајући се бољем тамо. Обучем два кишна мантила, један за Перу,²⁴ ако се и кад се врати из војске. Пређем Саву, преко моста, а сузе ми теку и леде се на лицу, јер су ми руке биле завежљајима заузете. Стигнем некако у Дубицу, у зору. На станици је била нека српска биртија и ја свратим у њу. Срби жељезничари ме питају шта ће и како ће бити. Кад ме је зет угледао, рече: Нимало се не радујем што си дошла! Ја, наивна, лећнем се, наљутим. Он је, међутим, тиме хтео рећи — да за нас, Србе, тамо, долазе

²² Разуменка Петровић Зума.

²³ Младен Ољача.

²⁴ Петар Митропан.

црни дани. Сви ми предвиђали смо да ће се Хрвати отцепити, нико није ни могао ни хтео да предвиди геноцид. Нисам у Дубици била ни два дана, а усташе су већ кренули по селима и кућама — да купе оружје од Срба. Ја узмем зетовљев револвер и спустим га, баћим у коприве, а очев карабин смо бацили у Уну. Није, затим, прошло много, улазе Немци у Дубицу. Хрвати доведу Немце — да код нас станују. Срећом, код нас се затекла једна мамина пријатељица која је знала немачки, и она објасни Немцима да у нашој кући живи тежак болесник, зет, који је збиља имао тежак облик туберкулозе. И тако се Немци не уселе. Али, кад падне ноћ, Хрвати, наше комшије, са којима смо били пријатељи, закуцали би на окно: Хај'те, покажите се. Проверавали су, наиме, да и зет није побегао у Козару, као што су то многи већ учинили.

Кад су возови прорадили, а Немци издали наредбу — свако на своје место, мени Дубичка општина изда дозволу, и ја се вратим у Београд. Кад је требало да ме превезу до станице, нико није хтео да ме вози (у Дубици фијакеристи су били Хрвати). Ипак ме је повезао отац једног фијакеристе, старац коме нису могли ништа. У воз сам једва ушла. Путовало се ноћу. За ту једну ноћ ја сам више спознала живот него свог дотадашњег постојања. Војске, жене сумњиве и унезверене, песме, пијанства. Од раног детињства прати ме та мора, трагове, неизбрисиве и тешке, оставила су та ноћна путовања железницом: мајка ме буди у поноћ, климање фијакером пет километара, а онда у мраку и тмици — ужарена светла локомотиве, њен фијук, лупа...

Долазимо у Земун: нема моста. Путнике превозе чамцима. Београд у рушевинама. Моја кућа читава, али празна. Ја опет сама. Једног јутра неко куца на прозор: Пера, побегао, пресвукао се у цивилно одело, избегао заробљавање. Дошли су, затим, зет и мала, Милица. Тако смо се нашли сви што ми је од породице остало. Пера је био без икаквих припадности, а ја сам била у служби — предавала сам књижевност у гимназији, хаотично. Зет је умро после 6 недеља, мала остане на мени...

После рата прешла сам на дечју поезију, и објавила сам доста књига. Поезију више нисам писала. Није долазило. Нема. Пресахло. А шта је узрок — не знам. Нисам имала, ваљда, шта више да кажем, немам више шта да кажем. Нарочито после трагичне сестрине смрти.

6, 13, 17. априла 1973,
у Београду.

БЛАГОЈЕ ЖИВКОВИЋ О СЕБИ

I

Отац ми је био ковач, родом из Пожежене, можда најлепшег српског села, код Великог Градишта. Дед ми је био качар и виноградар. Кад је филоксера упропастила винограде, он, дед, прода имање и досели се у Гроцку. У то време мој отац је већ завршио ковачки занат у Лесковци, у данашњем румунском Банату, код свога старијег ујака. Млађи очев ујак, Мита Вујовић, био је колар у Пожаревцу, а његови синови су Гргур, Воја и Раде Вујовићи, сви ликвидирани у Русији за време Стаљинове владавине. Један стриц мога деда, Живко Миловановић, у лутању стигне у Русију, где је на крају постао руски генерал. Године 1915, као генерал у пензији, на челу једне мисије, он је умро, да ли у Оршави или Турн Северину, на путу за Србију, не видећи своју отаџбину у њеним најцрњим данима.

После женидбе мој отац долази у Крагујевац, у тополивницу, али кад је сазнао да у Ратарима код Смедеревске Паланке — нема ковача, оде тамо, и како је био добар мајстор, и ковач, и бравар, и лимар, ту се и окући. Док је дослуживао војни рок у Топчидеру, родим се ја, у Гроцкој, 16. марта 1903. Мати ми Живка била је врло енергична жена. И она је потицала из једне веома занимљиве породице. Нарочито се истицао њен ујак, неки Милош Марковић-Пецан, који је своју имовину, и поред два жива сина, завештао грочанској сиротињи, школи и цркви.

У Ратарима сам завршио три разреда основне школе, четврти нисам ни учио: избише балкански ратови. Кад сам 1913. пошао у IV разред основне школе, управитељ позове мога оца и каже му — да ја имам права да се упишем у први разред гимназије. Отац одмах крене за Београд да се о томе подробније обавести, и после неколико дана стигнем и ја у Београд — као ђак Прве београдске гимназије. Становао сам у Милетићевој улици, код сиромашног и вредног мужа моје сестре од тетке — Јаше Поповића. Касније, тек сам о смрти Боре Стајковића, 1927. године, дознао да је баш он, тај велики писац, био велики пријатељ и чест гост мога зета. Долазимо је к нама, вичући још из дворишта

мојој сестри: Анко, скувај једну добру кафу! У то време, ја сам мислио да је он, Бора Станковић, обућар, бравар или папучија, чим се тако присно дружио са мојим зетом. Често сам га виђао у „Гундулићевом венцу“, „Жичи“ и осталим кафанама, где бих недељом ишао да јавим зету — да је ручак готов.

У гимназији, на мене су најјаче утиске оставила два професора. Први је био мој разредни старешина Михаило Драгић, иначе докторанд, Цвијићев¹ ученик, нежан као девојчица, и који је изгубио живот у првом светском рату. Други је био из Париза тек приспевши млади и бучни биолог др Момчило Иванић, после протифевски дисидент радикалски.

Школовање брзо преста: зарати се. У ратарску школу добоше избеглице из Мачве. Од пегавца и великих богиња добар број њих попуни ратарско гробље. Отац ми погибе 1915, на бугарском фронту, код Лебана, у Косанчићу. Дође и окупација. Уз оскудицу и тешку сиротињу, књига ми је била веран друг. У скромној библиотеци мога оца било је нешто књига из Српске књижевне задруге, поред приповедака Јанка Веселиновића и „Хајдук Станка“, стално су ми биле у рукама песме Војислава Илића, а Скотовог „Ајванка“ знао сам скоро напамет. Како је школска библиотека у селу била препуна књига, и како су оне биле разбацане по ходнику, ја сам био дограбио читаве комплете „Отаџбине“, „Босанске виле“, Живаљевићевог² „Кола“, СКГ-а и многих педагошких часописа. При руци ми је била и збрда-здора прикупљена библиотека породице тада чувеног народног посланика Алексе Ратарца, па није ни било чудо — што сам и сам, у доколици, на празним листовима деловодних протокола из разбацане општинске архиве, покушао нешто да пишем и напишем. Привучен фељтонима „Београдских новина“, које је уређивао аустријски официр Милан Огризовић, а у којима су сарађивали Бора Станковић, Милорад Петровић-Сељанчица — чини ми се, и неки Кулунџић,³ ја се усудим да пошаљем нешто од своје литературе, под псеудонимом Б. Ж. Грочанин. Једног дана, у одговорима уредништва, уз учтиво одбијање — уреништво ме упућује да читам песме у прози Ивана Тургенјева и других писаца.

По завршетку рата, поново сам у Првој београдској гимназији. Од априла 1919. неуморно посећујем скоро све представе Народног позоришта, у Касини, наравно илегално. Тада сам видео Драгу Спасић као Коштану, и њена глума оставила је на мене неизбрисив утисак. У то време, поред „Брке“, излазио је и један опскурни шаљиви листић „Баво“. Како је са мношвом ста- новом неки музикант у пензији који је сарађивао у

¹ Јован Цвијић.

² Данило Живаљевић.

³ Јосип Кулунџић.

„Брки“ под звучним псеудонимом „Грмљавина“, ја, да га наједим, почнем да шаљем „Баволу“ своје епитраме, песмице, па и дуже песме. Све је то излазило редовно, сваке недеље, под псеудонимом Гроча. Једног дана усудим се да одем у редакцију. Тамо ме дочека штампар, који је у ствари био и издавач и уредник тог листића.⁴ Није ми поверовао да сам ја Гроча, веровао је да је у најмању руку у питању неки студент, па је, извињавајући ми се, извадио из џепа 30—40 динара — да купим погачице. То је био мој први хонорар.

Убрзо сам увидео да та врста литературе не одговара мени, па како сам од септембра 1919. већ био ђак IV разреда гимназије, а књижевна дружина „Нада“ прорадила, и ми, ђаци IV разреда стекли право да суделујемо у њеном раду, ја постанем један од најплоднијих песника те дружине. Истина, прву песму ми је искасапио писменом критиком Предраг Милошевић, данас познати композитор. Некако крајем 1919. и почетком 1920. постанем СКОЈ-евац, иако нисам био свестан шта је то. Састајали смо се у одвојеној соби једне кафанице на углу улица Таковске и Џорџа Вашингтона. Убрзо, међутим, априла 1920, из V разреда гимназије — одлазим у Велики Бечкерек, у учитељску школу, због сиротиње. Тамо за два месеца завршим I разред, и настојим да се оснује књижевна дружина. Тако буде, и ја постанем њен председник. Ту сам иступао под утицајем једне наставнице (чијег се имена не сећам), која је била блиско везана за песника Жарка Васиљевића, и била, уз то, изразити револуционар, нарочито се залажући за остварење женских права.

С јесени 1920. школа се пресели у Вршац, где сам, такође, водио главну реч у књижевној дружини, и убрзо почео да објављујем лирску прозу и стихове у локалном недељном листу „Нова Зора“, под псеудонимом Зоран Грегор Дирев(!). Већ априла 1921. прелазим у Јагодину. И даље сам веома активан у књижевној дружини, али сад углавном са стиховима.

Године 1922. завршавам учитељску школу и одлазим за учитеља прво у Јанковац (данас Јанкоец) код Реона, а после у оближње планинско село Кривени. У Ресну сам се спријатељио са директором дворазредне гимназије Сретеном Петровићем, дивним интелектуалцем, пријатељем Симе Марковића, који је ту, у Ресну, био премештен по казни из Крагујевца. Он се заинтересовао за мој књижевни рад, и нарочито ме је терао да што интензивније учим француски језик. Ја сам баш тада читао Албера Самена, слао стихове и прозу битолском недељном листу „Јужна Звезда“, који је уређивао учитељ Спасоје Хаџи-Поповић. Њега су убрзо убиле банде Ванче Михајлова. У исто време слао сам стихове и часопису скопском „Јужна Србија“, који су уре-

⁴ Милотан Пајевећ.

бивали Глиша Елезовић и Милан Чемеркић. И тај часопис ми је штампао све што сам послао.

Једног дана, отуд из Македоније, усудим се да Ранку Младеновићу, уреднику „Мисли“, пошаљем две песме. Једну објави, јануара 1923. Сећам се да ми је тај број „Мисли“ са мојом песмом лично донео, сав узбуђен и некако нестрпљив, Срета Петровић, са својим колегом Борћем Поповићем, такође изгнанником.

Крајем школске године, 1923, у Крагујевцу, објавим малену збирчицу песама (један штампани табак), под несрећним насловом „Размрскани дани“. Једини одзив на ту књижицу била је једна бездушна белешка у рубрици „Међу нама“ у „Политици“. Али занимљиво је ово: кад је Народна библиотека, априла 1941, горела и изгорела, уништено је толико непроцењиво вредног добра, а та моја безначајна књижица је остала сачувана!

Од године 1924, кад је Сима Пандуровић постао уредник „Мисли“, редовно сам му слао или доносио песме, и он их је увек објављивао. То су чинили и Веља Живојиновић-Масука и Жика Милићевић. Године 1926. био сам учитељ у свом месту детињства, у Рата-рима, и о Спасовдану дошли су ми у госте — Сима Пандуровић са женом Бранком, Смиља Баковић, стварни власник „Мисли“, песник Јован Пауновић, Марко Врањешевевић и Радослав Драгутиновић. Те исте године сам објавио једну малу књижицу „Педагогика народне песме“. Њу је, у „Јужној Србији“, опширно приказао др Првош Сланкаменац, професор Филозофског факултета у Скопљу. Већ идуче године излази друго издање „Антологије Мисли“, у јулу месецу. Сима Пандуровић је, у то време, био у Главњачи, осуђен по тужби Светислава Стефановића у вези са „Хамлетом“. Јован Радловић и још неки успеју да Пандуровића, у пратњи жандарма, баш то вече кад је књига изашла из штампе, доведу у чувени „Подрум Сикимића“ у Чика-Љубиној улици, где сви ми, који смо се ту затекли, останемо до зоре.

За време студија на Вишој педагошкој школи, 1926—1930, писао сам помало, а од 1927. до 1930. бавио сам се и новинарским радом, као сарадник илустрованог листа „Недеља“ и „Жене и света“. Године 1929. штампар који је издавао ове листове, Драгутин Грегорић, управо његов син Павле, покрене хумористичку библиотеку, чији је уредник био Бранислав Нушић. Мене доделе Нушићу као секретара, а заправо као стварног уредника ове библиотеке. Са Нушићем сам се виђао сваког понедељка ујутру код „Руског цара“, а у случају хитне потребе свраћао бих и у његов стан, тада на Зеленом венцу, у познатој кући сликара Пере Тодоровића. Нушић ме је заволео, чак је покушао и да ме задржи у Београду, кад сам 1. октобра 1930. постављен за суплента Учитељске школе у Сара-

јеву. Имао је, иначе, Нушић три писаћа стола: један код куће, други у редакцији „Времена“, где је његов зет Мима Предић био секретар или уредник, а трећи у трговини хартије Рајковића (чини ми се — Владе). У вези са Нушићем ово: Једног јутра кад смо се нашли био је изузетно љут и нерасположен. Шта се десило? Кад је Бродарско друштво по завршном рачуну хтело да направи шетњу по Дунав, лађом, и Нушић, као секретар Министарства просвете, добије позивницу. Био је пријатно изненађен, и кад је срео Ђирковића,⁵ чувеног богаташа, председника Бродарског друштва, захвалио му се на позиву и узгред га запитао — хоће ли на том излету бити још некога, осим њиховог, пословног, најужег друштва. Ђирковић му одговори: Не, само Ви, Чича-Илија⁶ и Авдија (чувени свирач)! Причајући ми то, Нушић је затражио од мене да то објавим после његове смрти, као податак како се односило и тад и пре према писцима хумористима.

16, 17. маја 1973,
у Београду.

II

При крају студија, 1930. априла, штампар Грегорић,⁷ као признање за мој рад на његовим издањима, објавио ми је, о свом трошку, збирку песама „Трагови“, за коју је кратки предговор написао Сима Пандуровић. Корице те књиге ликовно је опремио даровити академик сликар Богослав Коњовод. Он је, убрзо после тога, умро од тровања крви, у тешким мукама, а од истог тровања крви умро је и лекар који се, вршећи обдукцију, случајно посекао. Књига је имала ваљан одзив. О њој су писали — Масука, Ели Финци, драмски писац Радослав Веснић и Ристо Ратковић (кратком белешком у СКГ).

Године 1930. долазим у Сарајево као суплент Мушке учитељске школе. У колегијуму затичем Душана Буровића, који је већ почео да објављује приповетке у „Политици“, сарајевском „Прегледу“ и другде. У Првој сарајевској гимназији тада су били Јован Кршић и Фране Алфиревић, који је убрзо прешао у Загреб. У Женској учитељској школи била је Вера Обреновић-Делибашевић, а њен муж⁸ био је у Другој мушког гимназији. Упознао сам се и са Боровојем Јевтићем, драматургом Народног позоришта и уредником часописа „Преглед“. Убрзо сам се повезао и са групом око Српског културног друштва „Просвјета“, а нарочито са

⁵ Јован Ђирковић.

⁶ Чича Илија Станојевић, глумач.

⁷ Павле Грегорић.

⁸ Михаило Делибашевић.

врло симпатичним националним радником професором Бурђем Перовићем, који је био библиотекар „Просвјетине“ библиотеке и уредник часописа „Просвјета“. Ту, у „Просвјети“, објављивао сам, под псеудонимом Јеленко Петровић — чини ми се, приче из сеоског живота, а под својим правим именом чланке из књижевне и културне историје. Истовремено, у „Прегледу“ сам, с времена на време, штампао по неку песму, не прекидајући никако сарадњу у часопису „Мисао“.

Тамо, у Сарајеву, у току две године, написао сам монографију „Сарајлија и Његош“, коју је, 1933, Масука објавио у „Мисли“. Том монографијом сам, чини ми се, скинуо са дневног реда питање Сарајлијиног утицаја на Његоша. Доста доцније, Никола Банашевић, пишући о „Луци“, позива се на моје указивање — да се у неким Његошевим стиховима може приметити утицај Гундулићев. А у својој дисертацији, као и у оној популарно написаној биографији Сарајлијиној у издању „Нолита“ — Владан Недић се такође позива на мене. Нисам приметио да су се моје констатације у вези са Сарајлијом и Његошем битно измениле у истраживањима многобројних његошолога.

Сарајево је, иначе, било интересантно књижевно и културно средиште, тада. Књижевници су били окупљени у друштву које се звало Група сарајевских књижевника. Буровић и ја, међутим, нисмо му приступили, јер је то било прилично хетерогено друштво. Тада је у Сарајеву живео и радио Исак Самоковлија, са којим се нисам познавао. Лепе сам везе одржавао са Хамидом Диздарем. Занимљив је био један кружок, који се често могао видети у књижари и антикварници бившег професора Трговачке академије Јакше Кушана, који је и сам писао. Ту је често залазио и Тин Ујевић, купујући антикварне књиге, буквално — читаве нарамке антикварних књига. Ту је долазио и мање познати писац Владимир Тмуша⁹ (то му је био псеудоним, право му се имена не сећам), познат као још један од многих драматизатора „Хасанагинице“. У друштву књижевника често се сретао и тада млади новинар и врло радознао младић Ели Финци, који је баш почео објављивати критике, највише у „Прегледу“.

Са Тином Ујевићем сам био неколико пута у појединим кафанама, али ближе везу нисмо одржавали. Он је, у то време, био веома заузет превођењем и живео је јако повученим и самотним животом. Дружио сам се, међутим, са Марином Студином, вајаром, који је тада радио бисту некадашњег сарајевског бискупа Штадлера.¹⁰ Студин је Тина Ујевића добро познавао, и испричао ми је како је текао Тинов силазак са брода у Сплиту кад се враћао из Француске. На доку приста-

ништа Тина су чекале мајка и сестра, и кад је сишао са брода — оне су му пришле, а он је, тад, рекао да нема никога. Како Студин тврди: до неког поновног сусрета Тина Ујевића са мајком и сестром није више никад дошло. Они који су, у Сарајеву, били ближи Тину — тврдили су да је стан и храну плаћао уредно. Одело и обућу примао је од својих познаника, а пушио је и пио само ако су они који су били са њим у друштву, који су хтели да буду са њим у друштву — плаћали. Поред тога, на књиге је трошио велике суме новца. Газдарица није смела да такне у његове књиге и рукописе, који су на гомили били растурени по соби. У то време је излазио један прилично неутледан књижевни часопис „Млада Босна“, који је уређивао професор француског језика Бранко Кебелић. Кебелић је, изгледа, иако се и сам борио са немаштином, помагао Тина у највећој могућој мери. У његовом часопису је Тин Ујевић објавио свој есеј „Недјела малољетних“, оштар напад на тобожње модернисте тога времена.

У Сарајеву сам провео 4 пуне године, све до пред крај 1934, одакле сам премештен за Ужице. Ту је већ била културно далеко сиромашнија средина, па постепено престаје мој књижевни рад. Објавио сам још — једну песму у „Прегледу“ и две-три у празничним додацима београдске „Правде“. И „Мисао“ је тад, практично, престала да излази. И тако: бележио сам, писао нешто за себе, објављивао нисам, а и то је пропало за време рата. Једино сам, 1937, у „Политици“, нешто дужи чланком обележио 400-годишњицу штампарije у манастиру Рујну код Ужица.

У Ужицу сам био професор Учитељске школе, све до 1941. Онда — у заробљеништву, а онда, крајем 1941, по једној глупој коинциденцији (у заробљеничком логору био је још један Благоје Живковић, Пироћанац, иначе активни официр, за кога су његови, родбина, тражили да буде ослобођен) — мене крену у Софију, заједно са њим, да се тамо расправи ко је ко. После, захваљујући једном пријатељу, адвокату из Пирота, добијем уверење да сам Пироћанац, па и ја будем ослобођен. Из Пирота, почетком 1942, илегално пређем, код Беле Паланке, у Недићеву Србију. Кратко време био сам у Министарству просвете, па сам, из породичних разлога, морао да се вратим у Ужице, где сам, опет захваљујући пријатељима, избегао да будем ухапшен од стране немачке СД полиције, по достави једног адвоката Љотићевца — да сам тобож комунист. Од маја 1943. до маја 1945. године био сам са службом у Аран-Беловцу, а онда — опет — прелазим у Ужице, где остајем све до 1957, до преласка у Београд.

У Ужицу сам се бавио радом око позоришта, као лектор, а истовремено сам био и позоришни рецензент у локалном листу. Од 1949. године, уз редован професорски посао, водио сам Историјски архив. Године

⁹ Владислав Веселиновић Тмуша.

¹⁰ Јосип Штадлер (Josip Staedler).

1955. објавио сам једну песму у сарајевском „Животу“, године 1952. две песме у „Књижевним новинама“ (код Чедомира Миндеровића), а после, кад сам већ дошао у Београд, објавио сам још једну песму у „Књижевним новинама“ (код Тасе Младеновића), 1958. Тада сам почео да се бавим и архивским студијама, па сам 1952. објавио књижицу „Старо Ужице“, према необјављеној мемоарској грађи двојице занатлија (пекара Миладина Радовића и терзије Митра Мићевића). Године 1954. објавио сам књижицу „Ослобођење Ужица 1805“.

После доласка у Београд, године 1961, у „Зборнику за историју књижевности САНУ“ — објављујем краћу студију „Књижевни прилози у Годовичком зборнику“. Године 1965. објављујем у часопису „Књижевност“ студију „Доброслав Ружић“, у ствари предговор за Ружићев избор под насловом „Бердан“, који је те исте године изишао у издању „Нолита“. Године 1967. објављујем књигу „Ослобођење градова у очима савременика“, у издању Туристичке штампе.

Данас, имам код издавача Индустродидакта из Београда два рукописа: „Знамените Српкиње“ и „Илија Гарашанин“. Нисам оптимист у погледу објављивања ових књига, а потписао сам, са истим издавачем, и уговор о књизи о Стојану Новаковићу.

Женио сам се три пута. Први пут, сасвим млад, 1922, и тај брак је трајао три године. Године 1925. оженио сам се поново, из тог брака имам две кћери, тај брак је трајао четири године. Коначно, 1939, оженио сам се трећи пут. Из овог брака имам троје деце: две кћери и сина.

Ја сам био човек склонит. Нисам хтео никоме и нигде да се утрпавам. За време студија дружио сам се са Душаном Јерковићем, Радославом Драгутиновићем, Марком Врањешевевићем, Младеном Лесковцем, Бошком Новаковићем, Миланом Шантићем, Светом Максимовићем, Борћем Глумцем и са већим бројем новинара. Истинског пријатеља међу књижевницима нисам имао, изузев Радослава Драгутиновића.

Дописивања нисам волео, мада сматрам да писма имају велику културну и људску вредност. Имам два писма Боже Ковачевића, и по једно писмо Борћа Сп. Радоичића, етнографа проте Стеве Димитријевића, Марамбоа¹¹ (у вези са неком народном песмом) и Душана Буровића.

Не рекох Вам... У првом разреду гимназије бејаш клупа до клупе са Марком Челебоновићем, Јеврејином. Беше леп и румен као наливен, а данас је, колико видим, ружан човек. Од њега сам, тад, први пут чуо за Абацију. Рече: Мама, тата и ја били смо у Абацији.

У рукопису имам нешто необјављених стихова.

И ево још. У београдској „Недељи“, под псеудонимом Бошко Петровић, објављивао сам приповетке, али тај псеудоним је касније постао општи, чак је и Божа Ковачевић користио тај исти псеудоним у тој истој „Недељи“. У „Жени и свету“ објављивао сам прилоге из прошлости, под псеудонимом Нестор, а ту сам, негде пред рат, објавио и превод краће „Историје цивилизација“ од чувеног професора физиологије на Сорбони Ришеа.¹² Ту његову књигу било је издало Друштво народа.

У Сарајеву, док сам живео тамо, „Просвјета“ је издала једну малу, спретну и ефикасну антологију Змајевих песама у избору Борћа Пејановића и Јове Вуковића. Биографску белешку о Змају написао сам ја, а анализу песама дао је Буровић.

Још као учитељ и студент у празничним бројевима београдског политичког листа „Реч“, који је уређивао Сима Пандуровић а чији је власник био Прибићевић,¹³ објавио сам две песме, 1924. или 1925.

Излазио беше у Алексинцу један алманах „Нова искра“. Ту је изишла једна моја песма. Штампало сам једну песму и у чачанском часопису Дојчила Митровића.

Године 1932. и 1933. излазио је у Бања Луци часопис „Књижевна Крајина“. Ту сам објавио причу „Пепелуга“.

24. маја 1973,
у Београду.

¹² Шарл Рише (Charles Richer).

¹³ Светозар Прибићевић.

Отац мој, Михаило, био је лекар у Шапцу, окружни физикус, иначе специјалиста за дерматологију. Мајка Олга била је за оно време веома културна жена: знала је три страна језика и била изврстан пијанист. Била је, уз то, добар и ретко племенит човек.

Ја сам рођена у Шапцу 29. децембра 1890. године, а мој брат Радивоје 6. фебруара 1895. Мој брат је касније постао доктор медицине и хирург.

Похађала сам основну школу у Шапцу, а гимназију сам завршила у Бечу. После гимназије, на Бечком универзитету уписала сам чисту филозофију и завршила те студије, али од тога нисам правила никакву каријеру, мада сам била одличан студент, јер сам се рано удала, као осамнаестогодишња девојка, за човека седамнаест година старијег од себе. Удала сам се из љубави и живела у збиља срећном и лепом браку. Мој муж је био Владислав Савић, дипломатски службеник у звању генералног конзула у Бечу, Минхену, Трсту и Њу Јорку. Владислав је био испрва новинар, радио је у московском „Руском слову“, а затим је из Лондона био дописник тог истог листа. У Лондону је постао и дописник „Дејли телеграфа“. За време балканских ратова слао је „Дејли телеграфу“ опширне дописе о ратним успесима српске војске. После Церске битке, једна његова депеша садржала је преко 6000 речи, а „Дејли телеграф“ ју је штампао на својој првој страници. За време рата, 1915, Пашић га шаље у Лондон а затим и у Њу Јорк, где је штампао књигу „Југоисточно питање Европе“. После тог првог рата постао је дипломатски службеник. Од 1927. године он је у пензији и живи, као пензионер, у Београду, до смрти — 1961. или 1962 (!). За време пензионерског живота — писао је есеје и приповетке, и, после његове смрти, ја сам, о свом трошку, издала књигу његових приповедака, 1958 (!). За ту књигу написала сам и поговор. Тај поговор јесте моја лабудова песма.

Прве радове објављивала сам у београдском дневнику „Ново време“, који је уређивао мој будући муж Владислав Савић. У уредништву тог листа одржавали су се, сваке среде од 8 часова увече, књижевни састанци. На те састанке ја сам ишла редовно, у пратњи сво-

је мајке и свог брата. На те састанке долазили су и спољни сарадници листа, а нарочито Владислављеви пријатељи — Богдан Поповић, Павле Поповић, Јован Скерлић, Јован Дучић, Миодраг Ибровац, Бранко Лазаревић и Милан Ђурђин. То је била година 1910. и 1911.

Године 1919. издала сам, код С. Б. Цвијановића, своју књигу песама — „Са уских стаза...“ Године 1923, опет код С. Б. Цвијановића, издала сам другу књигу песама, коју сам назвала „Пергаменти“. То је моје најзрелије и песнички најцеловитије и најснажније дело. Настало је у тренутку непоновљиве дубоке инспирације: написала сам ту књигу за само осам дана. Она је, касније, преведена на италијански језик. Опет код Цвијановића, 1926. године излази моја трећа књига песама „Вечите чежње“, са предговором Јована Дучића. Године 1939, о свом трошку, издала сам четврту књигу песама „Јесење мелодије“. Осим ове четири књиге, „Савременик“ СКЗ издао је једну књигу мојих приповедака. За време другог светског рата СКЗ штампала је књигу мојих есеја „Сусрети“. На жалост, после рата, та два кола СКЗ издата за време рата — уништена су.

После објављивања своје последње књиге песама, 1939, наставила сам да пишем поезију, и начинила сам једну збирку дужих песама под насловом „Песник Луталица“. Ову књигу нисам успела да објавим, јер сам, због књиге „Пергаменти“, била проскрибована. Рукопис те збирке постоји код мог брата др Спиридоновића. Пред други светски рат почела сам да пишем и стихове који се односе на наш средњи век. Та збирка има 27 песама и зове се „Немањини и наша властела“. Један примерак ове књиге налази се такође код мог брата, док су два примерка, пре десетак година, не знам којим поводом, извучена из мојих руку. Узели су их Васко Попа, Миодраг Павловић и Десанка Максимовић, и данас се вероватно налазе код Десанке Максимовић. Код мене у рукопису постоји књига бајки, коју сам написала 1940, под насловом „Између сна и јаве“.

После другог светског рата уредништвима разних наших часописа слала сам своје радове, али сам увек, уз комплименте, добивала рукописе натраг, са назнаком да није време да се такви радови штампају. Из збирке „Немањини“, пошто сам била у споразуму са Колом орпских сестара — да оне штампају ту књигу кад је завршим (а тад је још нисам била завршила), — дала сам им, ипак, тада, 8 завршених песама, и оне су их објавиле у свом календару „Вардар“ за 1941. годину. Како је, међутим, тај календар „Вардар“, мада штампан у великом тиражу, изгубио сваку важност (као једногодишња књига која се после баца) — те моје песме ту остале су сасвим непримећене.

Пре годину дана понудила сам своју књигу „Немањићи“ издавачком предузећу при Српској патријаршији у Београду. Уредник тог издавачког предузећа прота Милисав Протић добио је сагласност од патријарха да штампа моју књигу, али је у том тренутку искрсло хрватско националистичко питање, па из бојазни да моја књига не буде нападнута као српско-националистичка, њено штампање буде до даљег одложено.

Што се тиче сарадње по часописима, сарађивала сам у СКГ, где сам штампала песме и приповетке, у „Двадесетом веку“ Ранка Младеновића, где сам штампала само песме, у „Мисли“ Симе Пандуровића, где сам штампала такође само песме, у „Летопису Матице српске“ — само песме, и у једном сарајевском часопису (вероватно „Прегледу“).

Била сам члан ПЕН-клуба, и ту сам имала већи број пријатеља — Ракића, Дучића, Светислава Стефановића, Грола.

Са писцима се нисам дописивала, јер сам била уда-та жена, срећно удата жена, па нисам хтела ничим, ни најнаивнијим писамцем — да искушавам ту своју велику и ретку срећу.

После другог светског рата нисам написала ниједну песму, ниједан стих. Зашто? Не знам. Није долазило...

О мене су се многи огрешили, због мог хришћанско-православног заноса и националистичког осећања, а и једно и друго чинило је и чини основу моје мисаоности и мог лиризма!

У стану песникиње, у улици Милоша Поцерца 21, постоји њен портрет, рад сликара Самбуњака,¹ Земунца, Француза пореклом, чији су преци — протестанти, хугеноти — избегли из Француске да не би били уништени. Портрет је направљен у Њу Јорку. На њему — Јела Спиридоновић-Савић представљена је у пуној лепоти своје зреле женствености.

Мом разговору са песникињом присуствовао је и њен брат др Радивоје Спиридоновић, и сам писац (има у рукопису необјављену збирку приповедака и два необјављена романа). Он је у многоме допринео да разговор добије садржајну аутентичност и прегледност. Песникиња је, наиме, после смрти свога мужа, потресена, мимо лекарске контроле, узимала превелике и прејаке дозе разних лекова за умирење и спавање, и ти лекови су оштетили неке моздане центре, нарочито центре за памћење.

10. и 17. јула, 1973,
у Београду.

¹ Иван Самбуњак.

ТОДОР МАНЕВИЋ О СЕБИ

I

Рођен сам у Штипу, године 1910, 17. јануара. Отац Славко, учитељ бугарски (егзархијски), који је, као си-ромашно дете свог оца Манета из села Судић на Овчем пољу, свршио бугарску семинарију, богословско-учи-тељску средњу школу у Скопљу. Мајка Васка, кћи имућног грнчара Симе. Мајка је била до смрти непис-мена, али са даром народског приповедача, изванред-не моћи запажања и суђења о људима. Верујем да сам од ње наследио дар за писање и бављење литературом и публицистиком. Мој отац био је колега и друг Тодора Александрова, познатог македонског борца за интере-се Фердинандове Бугарске. Отуда је и мој отац учес-твовао у раду македонске бугарске организације, али од 1918. године, ставивши на вагу многа своја сазнања, говорио ми је — да су узалудне биле жртве и настоја-ња борбе македонског народа за самосталношћу, и да је једини интерес Македонаца једна федерација, и то пре свега са Србијом: због географског положаја — ве-зе Вардара са Моравом, као и због односа који Срби показују према Македонцима, иако не поступајући увек правилно из непознавања правог стања ствари ма-кедонске нације, али са надом да ће се тај у основи ипак позитивни став изменити у још позитивнијем сми-слу. И отуда је мој отац веома ценио Стојана Протића, мада ја у то време нисам знао зашто су његове симпа-тије такве. Тада су се зачала и моја прва југословенска опредељења и осећања. Почео сам на Србе да гледам као на честита бића, одричући да су то некаква стра-шна, грозећа, такорећи нељудска створења, чему су нас учили у периоду бугаризовања Македоније, када нам се уливало у свест да једино на свету постоје Буга-ри и да је све ван тога нешто чудовишно и грабежљи-во.

Прва три разреда основне школе похађао сам у бугарској школи, учећи све оне познате шовинистич-ке песме у којима се Срби крсте називима: разбојни-ци, подлаци, злочинци, кукавице, итд. Године 1918. и 1919. завршио сам и четврти разред основне школе. Учитељ ми је био Борбе Трипић из Крагујевца. Он је

и 1904. и 1905. године такође био учитељ у Штипу, када је неколико штипских породица прихватило српску пропаганду и желело српску школу, али, тада, снажна бугарска организација у Штипу успела је да га врло брзо отера. Он је, сећајући се несумњиво својих немилих доживљаја, често говорио нама, деци: Такви сте ви, час — ми смо Срби, час — ми смо Бугари, како вам ко дође на власт...

Гимназију сам учио у Штипу од 1921. до 1928. године. Незаборавни су ликови мојих професора, људи дивних и очинских према нама: Лазара Трипковића, ранијег директора београдске реалке, Драгослава Илића, каснијег управника београдске Народне библиотеке, Борба Обрадовића, Словенца Франце Графенауера, коначно — Душана Будимировића, који је 1923. године основао позориште у Штипу, уз повремено давање и опера, читавих 20 година пре него што је Скопље добило оперу. Штип је до 1927. године, захваљујући бројној студентској омладини и за културу заинтересованим младим радницима и занатлијама, био једна дивна културна оаза у тада још заосталој Македонији. Била је ту и музичка омладина а почео је да ради и један књижевни клуб, ослањајући се на позориште. Године 1924. наставник гимназије Славко Нетков, заједно са Будимировићем, написао је драму „Македонка“, која је са успехом приказивана широм Македоније. Сиже те драме био је — однос и зближавање дошљака са Севера и локалног живља. Затим је Василије Хаџи-Кимов написао драму из живота Штипљана „Маруша“, али он се касније, као студент у Грацу и Бечу, везао за бугарску каузу, и у Штипу је био готово заборављен, до 1941. године. Учитељ Стеван Рељић из Крагујевца, иначе извршни интерпретатор Хамлета, написао је драме „Јефимија“ и „Болани Дојчин“. Све те драме написане су на српском језику и припадају, према томе, српској књижевности. С друге стране, ми, средњошколци, кроз веома живу делатност наше гимназијске литерарне дружине „Напредак“, давали смо такође своју лепту, свој обол на храм културе нашег града. Састајали смо се сваке недеље у гимназијској сали и читали своје саставе — поезију и прозу. Као ђак седмог и осмог разреда гимназије ја сам био и председник те бачке дружине, о којој и данас чујем у сећањима својих земљака најлепше речи. Тих година излазио је у Штипу двонедељни лист „Брегалница“ (има га једино Свеучилишна књижница у Загребу). У броју 23. и 24. тог листа од 15. септембра и 1. октобра 1927. објавио сам своју прву приповетку „Недостижна“ (о неоствареној љубави једног бродског капетана). Пре тога, 1926, у „Венцу“ Јеремије Живановића објавио сам неколико песама. Дух штипске гимназије, соколска организација, посете певачког друштва „Обилић“, пријатељски и присан став просветних радника Срба, — чинили су

да ми осетимо Југославију у њеним оквирима као своју домовину у ширем смислу, али, истовремено, у себи никад нисмо губили осећање наше специфичности, македонске, дакако близкост по много чему са Србима а и Бугарима, правећи, међутим, разлику између односа Срба и Бугара према нама, увиђајући, наиме, из причања наших старих и из својих личних запажања — да су Срби далеко шири и толерантнији. А ако се понекад уопштавало да су Срби рђави управљачи — то је долазило отуда што су несрећне политичке прилике и бугарско комитацијство (у то време обновљено) доносили зло само по себи, свима нама, а српска власт, у одбрани, понекад кажњавала и невинне људе.

Клима подесна за културни рад и живот мојих суграђана била је реско прекинута убиством генерала Ковачевића, 5. октобра 1927. године.

Њега су пред вече убиле бугарске комите. Од тог тренутка власти, српске, узеле су под своје руке и додашњег полицијског конфидента Михајла Каламатију, који је пак, са своје стране, претворио Штип и сав Брегалнички округ у свој феуд, тако да се низ година излазило и улазило у Штип под будном контролом полиције и људи верних Каламатији. Вршена су убиства (махом напредних студената), провоциране и стваране афере, људи бацани у затвор, често произвољно. Све је то тако трајало готово до рата, али са извесним ублажавањем почев од 1932. и 1933. године, када је Каламатија постао народни посланик а после и сенатор.

Као одличан ђак у старијим разредима гимназије (крајем седмог разреда добио сам и неке посебне награде), на матури сам био ослобођен усмених испита, заједно са седморицом другова, међу којима је био и Љупчо Арсов. Пошто је мој отац водио болничку апотеку, јер није желео да постане учитељ (није знао српски језик), ја сам за време школских ферија обилазио, са лекарима, насеља по Брегалници, па и другим областима Македоније, у ондашњој акцији против маларије. Неколико дана сам провео по селима око Кочана, 1925, са академиком Синишом Станковићем, скупљајући комарце у епруветама. Ово истичем због тога што сам се, и поред оца у болници, често налазио у друштву лекара и хирурга, и одушевљавао се студијама медицине. Желео сам да postanем хирург. Одмах после матуре, захвалио сам се ондашњем жандармеријском пуковнику Сретсну Страњаквићу на наградни коју ми је дао као одличном ђаку, а он је мени ипак дао писмо-препоручу за неке установе у Београду од којих је требало да добијем стипендију. Успеха није било: стипендију нисам добио. Тада је председник општине био Каламатија, али су сва његова обећања о подршци за стипендију — била лаж. Отац је пак имао малу плату. Ипак, уписао сам се на Медицински факултет у Београду, и

на неки начин успео да будем примљен у тада тек отворени студентски дом, да као студент сиромашног стања плаћам најмању уплату месечно — 360 динара (највиша уплата била је 860 динара — за богаташку децу). У студентском дому, поред неколицине мојих Штипљанаца, упознао сам и друге Македонце. Многи од њих су имали и краљеве стипендије (која је износила преко 1000 динара), нарочито они из Охрида, захваљујући професору Ксенофону Шаховићу, који је био председник Краљевог фонда. Без стипендије и било какве помоћи мени није било могућно да наставим студије, али на срећу сазнам готово сасвим случајно за друштво Св. Саве и закуцам на врата др Хаџи-Васиљевића.¹ Он ми је рекао да могу одмах добити стипендију од 200 динара али под условом да не студирам медицину, већ нешто на Филозофском факултету. Пошто сам у седмом и осмом разреду гимназије у два маха добијао светосавске награде за етнографске радове из мог краја, ја сам се определио за словенску филологију, па сам већ у новембру 1928. године постао студент Белића, Кошутећа,² Куљбакина³ (за старословенски) и Хенриха Барића (за упоредну граматику индоевропских језика). Када је 1930. године Богдан Поповић отишао у пензију, задржао је на Универзитету свој курс за студенте које је он изабрао тестирањем, па сам две године слушао његова предавања из естетике и светске књижевности. Већ као почетник на студијама добио сам за рад о штипском говору светосавску награду из фонда Марка Стојановића (ујака Марка Ристића) у износу од 2000 динара. То је било 1930. А те исте године смо Миодраг Стаматовић, Момчило Борђевић и ја покренули студентски лист „Смена“, где сам објавио свој рад „Из лирике Нашинаца“, један избор из македонске љубавне лирике, уз моје коментаре. И даље без веће помоћи материјалне, објавио сам у „Политици“, на њеном конкурс, филмски синопсис „Биљана“, 1930. То је била прва награда: 2000 динара. Дали су ми је Живо Милићевић и Добрица Кузмић. А већ почетком 1932. године постао сам, заједно са Душаном Јерковићем, пеоником, коректор у листу „Време“. Тада су у „Времену“ сарађивали Растко Петровић, Црњански, Ранко Младеновић и Тодор Манојловић, а Јерковић је објављивао своје песме у свечаним бројевима „Времена“. Он је и утицао на мене — да и ја почнем да сарађујем текстовима, и тако напустим тешки и напорни коректорски посао. У разговору са њим о томе о чему бих могао да пишем, он ме је посаветовао да одем у свој завичај (да затражим макар петнаестодневни одмор), па да, на основу тог пута, напишем нешто, кад већ и иначе, заједно са њим, читам репортаже Винавера, тек-

¹ Јован Хаџи-Васиљевић.

² Радован Кошутећ.

³ Степан Михаилович Куљбакин.

стове Црњанског и написе ондашњег уредника „Времена“ Драгана Алексића. Уз Јерковића, Драган Алексић је био човек који ми је највише помогао и битно ме охрабрио да напишем своје прве репортаже. Те репортаже су, готово све, ушле у књигу „Нашинци“, јануара 1933. године, са предговором Ранка Младеновића.

13. и 18. септембар 1973,
у Београду.

II

Политички догађаји и ондашња смена људи (доласком Сршкића⁴ и Узуновића,⁵ после Петра Живковића) — изменили су и руководство листа „Време“, тако да су напреднији новинари прешли у „Политику“. За директора листа „Време“, после широкогрудог и културног Радоја Марковића, дошао је Станислав Краков. У јулу 1933, он је, Краков, незадовољан дотадашњим радом дописника из Скопља Антонија Мусанића, ранијег допионика из Штипа, учитеља, родом из Острошца у Херцеговини, аутора неколико романа (криминалистичког и мистичког садржаја, које је продавао граничарима и жандармима), а незадовољан такође и радом његовог наследника Растка Пурића, песника, шефа Берзе рада у Скопљу, — нашао за сходно да мене упутује у Скопље за дописника. У Скопљу сам био од августа 1933. до 24. маја 1941. године. Као дописник „Времена“ службовао сам до октобра 1937, када ми је била отказана служба од стране брата Милана Стојадиновића — Драгог Стојадиновића. Потом сам био на одслужењу војног рока у Сарајеву, па сам крајем 1938, по повратку из војске, био дописник „Правде“ и објавио неколико већих репортажа. Затим сам био без службе, до средине 1939, када сам постављен за хоноларног дописника Централног Прес-бироа и истовремено за наставника српског језика и књижевности у Првој мушкој гимназији у Скопљу. Пред рат, после италијанског бомбардовања Битоља, у октобру 1940, дошао је у Скопље ондашњи председник владе Драгиша Цветковић у пратњи Предрага Милојевића, шефа Прес-бироа. Затражили су од мене да водим један дневни лист, и тако је отпочело излагање дневног листа на 8 страница „Глас Југа“, од 20. октобра 1940. до 6. априла 1941. године. Моји услови су били — да лист о влади и владајућој странци не доноси написе дужи од оних које доноси београдска „Политика“, да материјал

⁴ Милан Сршкић, политичар и државник, председник владе Краљевине Југославије од 1932. до 1934.

⁵ Никола Узуновић, политичар, председник владе Краљевине Југославије од 1927. до 1929.

из Прес-бироа одабирам ја, и да ми се не натурају чланци тамошњих људи који пишу по поруџбини, људи Прес-бироа, као и то да се замоли књижевник Анбелко Крстић — да буде номинални директор листа. Све је то било прихваћено, као и моје настојање да сарадници листа буду мештани. Жеља ми је била да после пола године уведем у новинарски посао млађе људе из Македоније, а да ја, како ми је било обећано, преузем дужност аташеа за штампу у Анкари. Доласком рата све је то прекинуто, а ја сам са породицом, у мају месецу 1941, прешао у Јагодину, запослен као наставник српског језика у тамошњој гимназији, све до маја 1945, када сам прешао у Београд.

Када сам дошао у Скопље, средином 1933, излазио је ту лист „Вардар“, у којем ја нисам сарађивао, али су се у њему окупљали људи који су се огледали и у литератури, представљали извесну групу почетника на том пољу, међу којима је, међутим, за скопске прилике, било и афирмисаних писаца, махом песника. То су, од Македонаца: песници — Кочо Рацин (који је као коректор листа наследио Радована Зоговића), Јован Костић, Цеко Стефановић, Владимир Парлић, а изван редакције — Александар Аксић, Јован Борђевић, штампарски радник, Растко Пурић, и Венко Марковски (до 1938, када је емигрирао у Бугарску); прозаисти — Света Максимовић (извршио самоубиство у Крагујевцу, после покоља 1941, жена му је била Дора Пилковић), Никола Јустинијановић и Филип Кавајац; есејисти — Петар Митропан, Перо Слијепчевић, Алексије Јелачић; драмски писци — симпатични почетник из Струге обућар Ристо Крле и још неколико занатлија. Њихове су се драме и приказивале у Скопљу. Ту се такође већ од 1928. године бавио драмском литературом Василије Илић, данашњи академик Васил Илоски. Са свима њима, изузев Зоговића, кога нисам затекао у Скопљу, одржавао сам пријатељске контакте, а особито су ми у пријатној успомени остали ликови — тихог и топлог, душевног Коче Рацина, који је годину дана потом, 1934, допао затвора, и после, под полицијском присмотром, живео углавном у Београду и Велесу. Са њим сам се последњи пут видео у Београду, у јесен 1940, тада је становао у улици Краљевића Марка 7, код газдарице која се звала Елза. То наше виђење било је после изрицања партијског бојкота над њим, негде у септембру или октобру 1940, приликом конституисања Покрајинског комитета за Македонију у Скопљу, којем је присуствовао Темпо,⁶ и када је за генералног секретара био изабран Шаторов.⁷ О свему томе ја тада нисам знао ништа, нити ми је Рацин о томе говорио. Никада Рацин и ја о његовој партијској делатности нисмо разговара-

ли. Ја сам знао да је он марксист, али, осим њега и Василија Атеског (иначе Стефановића, адвоката, а пре тога секретара Скопске општине), који је био мој добар пријатељ, ја нисам знао за друге Македонце марксисте. Знало се у Скопљу за неколико десетина марксиста, али то су готово сви били студенти Црногорци и десетак учитеља из околних села и из Скопља. Међу њима је био и мој драги пријатељ и чести саговорник покојни Мика Михајловић-Брада, истакнути есејиста и писац запажених репортажа о Македонији (аутор књиге „Између Шар планине и Осогова“, издате у Скопљу, 1933). Он је такође аутор многобројних написа културног и политичког садржаја, од 1928. до 1941, док је боравио у Скопљу. Њега су убили четници Драже Михајловића, априла 1944, у Свилајнцу.

Кочо Рацин, како сам касније сазнао, био је 1940. године конфиниран у свом родном месту Велесу, и принуђен да се сваког дана јавља полицији. Забринути за његово стање, покушавали смо да ублажимо тај његов положај. С пролећа 1940. дошао је из Београда професор Правног факултета Драгаш Денковић, пореклом из Куманова (био је ожењен кћерком Светозара Ђоровића). Заједно смо пошли код ондашњег бана Вардарске бановине Жике Рафајловића, али нисмо успели у нашим настојањима. Нешто касније, Рацин је, обданицом, возом, успео да дође до Скопља, и да посети ондашњег подбана Александра Цветковића, пореклом Битољца. Александар Цветковић је тада био члан кружка „Луч“, који је издавао истоимени часопис, а иначе јако ангажован у подстицању локалних, македонских, људи — за један еволутивни пут ради стицања једне македонске специфичности, у извесној мери аутономности у подели власти на македонском терену, али чврсто везане за Београд и Србију, преко народних представника у скупштини који би били проверени Македонци југословенског вјерују. Он је Рацину пожелео даљи успех у песничком раду, подстицао га је да настави, и чак нудио свој предговор збирци „Бели мугри“. Позвао га је и на ручак у свом дому. Рацин то није прихватио, али се вратио у Велес уверен да ће Цветковић код среског начелника издејствовати да се ублажи режим према њему, што је Цветковић, после месеца дана, и успео. Неко је, међутим, на сваки начин, партијској организацији саопштио о контакту Рациновом са подбаном, па је, свакако, донет суд — да је он, Рацин, постао полицијски конфидент, иако то Рацину никад ни у сну не би пало на памет. То је и био узрок да је он *кажњен бојкотом*, и, као бојкотованог, партијски другови његови су га третирали до 1943. године, мада су, и за време окупације, тражили и добили његову помоћ у илегалној борби. Рацин је пак, после свих молби и настојања да ступи у редове бораца партизана, позван у партизана тек у мају 1943, да,

⁶ Светозар Вукмановић Темпо.

⁷ Методиј Шаторов Шарло.

после месец дана, у планини Лопушник код Дебра, буде убијен од стране партизанског стражара, наводно игром глупог случаја. Име стражара који је убио Рацина јесте Мино Минев, грађевински радник, касније шеф ОЗН-е у Куманову, 1944. године. Тај Мино Минев је, одмах по ослобођењу, задржао у затвору преко 300 македонских избеглица на повратку из Србије, међу њима и мене, по наредби Димитра Влахова и Манета Чучкова (бугараша) — да се провери сваки који из Србије долази у ослобођену Македонију. Ништа није помогло што смо сви имали уредне путне исправе које нам је дала ОЗН-а. Мени је такву исправу издао у Јагодини Танасије Младеновић, ондашњи шеф ОЗН-е у Јагодини, а имао сам и овлашћење Владе Рибникара да будем дописник „Политике“ из Македоније. Имао сам и писмо ондашњег министра аграра Чучкова — да се јавим ондашњем председнику АСНОМ-а Методију Ченту и ставим на располагање македонским републичким властима. Ништа то није помогло: био сам у затвору. Минев ме је ипак пустио из затвора, сетивши се, ваљда, да сам ја био међу првима који је у своје време обавештавао о штрајковима које је он организовао у Дебру. И ово. Поводом педесетогодишњице Рациновог рођења, 1959, ја сам на Коларчевом универзитету одржао једно предавање о Рацину, где о свему овоме, разуме се, нисам говорио, али сам пре тога посетио његову мајку у Велесу. Она је била револтирана околношћу — да њиховом кућом управља човек који је за време окупације дошао из Бугарске и остао у Велесу као управник Народне библиотеке. Знајући да сам био пријатељ њеног Коче, говорила ми је о његовом непоколебљивом југословенству, и о његовој смрти, износећи слутњу да је узрок његове смрти било баш то југословенско опредељење, јер је и у то време међу партизанима још било остатака онога што је Ченто настојао да спроведе, наиме — везивање за Бугарску.

Други мени драги лик, исто тако трагичан као и Рацин, јесте Цеко Стефановић. Он је објавио три збирке песама на српском језику, социјално па и марксистички обојених, између 1933. и 1940. године, у Скопљу: „Мата теглач“, „Пиринчана поља“ и „Афион“. Он је, пред само ослобођење Скопља, палцем на десној нози повукао ороз пушке и испалио себи метак у грло, уплашен да ће му се, после ослобођења, судити због једне провале која се збила непосредно после његовог присилног враћања из партизанских редова — у Скопље. Наиме, он је, са својим десетогодишњим сином Златком, негде с пролећа или почетком лета 1944, отишао у партизанае, према Тетову и Гостивару, али је убрзо враћен у Скопље наводно због детета, а одмах сутрадан је бугарска полицијска и војна потера открила станиште једне партизанске чете и уништила је. То се приписивало његовој издаји. Питање је, међутим, да

ли се, временски, може покlopити његов повратак у Скопље рецимо данас и напад на партизанску чету извршен сутрадан. Питање је, али је чињеница да је за уништење те чете он био оптужен. Цеко је пореклом из Кочана, и други је син марксисте Поп-Стефанова,⁸ који је у Бечу припадао кругу оних марксиста који су касније отишли у СССР, да му се тамо приметне сваки траг. Цекова сестра била је удата за Јагоду,⁹ али он са њом није имао никаквих веза. Био је талентован песник, а тематика његова јесте — економски и социјални положај македонског човека између два рата, радничка класа, уопште — револуционарна борба, слична Рациновој тематици, али у ширем, светском аспекту. Хлеб је зарађивао као новинар у „Вардару“ а потом у „Правди“ и „Времену“, својим репортажама из Македоније, Црне Горе и Босне. Писао је, рецимо, и о парафинским дувањима стакла. Цеко је био човек нервички, немирна, чак узнемирена духа, и повремено се код њега могло запазити нешто што је личило на неку психозу, параноју. Он је имао и родбину у Бугарској (између осталих, рођак му је био пловдивски епископ а после рата бугарски патријарх Кирил), али ја никад нисам код њега запазио пробугарско осећање. Био је Југословен, и одан југословенској идеји. Мислим да поезију за време рата није ни писао ни објављивао. Могућно је да се за време рата и окупације негде нешто, из несмотрености, и огрешио, што је и узроковало његово враћање из партизана, али издајник није никако могао бити.

Што се мене тиче, после изласка књиге „Нашинци“, јануара 1933, до почетка рата објавио сам преко стотину репортажа, од којих бар добру половину сматрам књижевним творевинама. Објавио сам и низ есеја о људима из Македоније који су се бавили књижевношћу или сликарством. Један роман, историјски, објавио сам у 40 наставака, 1937, у „Времену“. Роман се зове „Абдул Хамид“, и није објављен у посебној књизи. Илустровала га је Деса Глишић. Године 1935, такође у „Времену“, објавио сам 7 наставака о дервишима-бекташима и њиховом ритуалу (исламска секта веома слободоумних начела), о њиховом огранку у Македонији, а данас им је центар у Кајсерију, у Анадолији.

Што се репортаже тиче, на мене су највише утицали, тј. ја сам се највише угледао на Албера Лондра и Јана Жишкју. Од њих сам преузео технику писања репортаже. Мој учитељ у тој области био је такође Предраг Милојевић, док ме је у репортажу, да поновим, увео Драган Алексић.

⁸ Димитрије Поп-Стефанов.

⁹ Хенрик Григорјевич Јагода, шеф НКВД-а.

Ја се нисам одужио лепим жељама мог пријатеља Ранка Младеновића, које је изрекао у предговору „Нашинцима“, а који је погинуо у Оснабрику као ратни заробљеник, јер ме је живот нагонио, његове невоље, да се не бавим књижевношћу, него нечим бржим и површнијим. Нисам оправдао ни суд Милана Богдановића (поводом „Нашинаца“) — да се са мном родио нови Бора Станковић.

После рата, као зналац руског језика, бавио сам се преводњем углавном савремене совјетске књижевности. Са задовољством истичем свој превод и препев Криловљевих „Басана“, које је 1946. издао „Космос“, а после десетак година и сарајевска „Свјетлост“. Истичем такође свој предратни превод са бугарског књиге „Вођи бугарског народног препорода“, у издању Балканског института. Књигу је написао софијски професор универзитета Георги Константинов, а говорила је о Ботеву,¹⁰ Левском,¹¹ Каравелову¹² и Раковском.¹³

После рата, објавио сам у „Републици“ низ написа о савременим македонским приповедачима, и о животној и раду Анђелка Крстића. Године 1965, у издању београдске „Народне књиге“, припремио сам избор из дела браће Миладиноваца, са мојим опширним предговором и коментарима.

Од године 1948. до данас објавио сам преко 20 уџбеника углавном руског језика, за наставу у основним, средњим и вишим школама, у издању Завода за уџбенике и Научне књиге.

Већ десет година радим на роману-трилогији „Брегалница“. Први део је „Османковци“ (једна штипска буржоаска породица, од 1880. до 1912, до краја турске владавине). Други део је „Брегалница“ (од 1913. до 1921, до Обзанае). Трећи део је посвећен данашњим унуцима Османковаца. Написао сам више од половине првог дела, а други део је при завршетку.

21. и 28. септембар 1973,
у Београду.

¹⁰ Христо Ботев, бугарски песник и револуционар.

¹¹ Васил Левски, бугарски револуционар.

¹² Љубен Каравелов, бугарски писац и револуционар.

¹³ Георги Раковски, бугарски револуционар и писац.

ГВИДО ТАРТАЉА О СЕБИ

Рођен сам у Загребу, 25. јануара 1899. године, од оца Јерка и мајке Вере, рођене Клофутар. Отац је, као судија, мењао пребивалишта, тако да ниједан од нас четири брата није рођен у Сплиту, одакле потиче наша породица још од пре пет векова. Од године 1444. зна се за родоначелника наше породице и за његове наследнике. Детињство сам провео у Сплиту, где сам завршио основну школу и реалку. (Кад допуњавам формуларе ја стављам Југословен, а ако мора и то да се разграничи — онда сам Хрват који припада српској књижевности.)

Од професора реалке нарочито се радо сећам Грге Новака, који је после прешао на Загребачко свеучилиште и који је већ више година председник Академије знаности и умјетности у Загребу. После матуре-реалке (за време првог светског рата, 1916) — био сам асистент хемичар годину и по дана у једној фабрици у Дугом Рату, а ускоро, после слома Аустрије, био сам упуслен у Далматинском прес-бироу, где сам, доцније, био помоћник шефа.

Од 1920. године живим у Београду, где сам дипломирао права, пре равно педесет година. Још неко време радио сам по новинама, а онда сам ступио у Народну банку, где сам провео 22 године, најпре као приправник, затим као чиновник у књиговодству, па као шеф одсека у истом одељењу, онда као шеф архиве, а на крају, после другог светског рата, као шеф трезора Главне централе. Многе милијарде новчаница и многе полуге злата и много кованог новца прошло је тада кроз моје руке.

Године 1946. прешао сам у издавачко предузеће „Просвета“, заузимањем Зоговића, Миндеровића и Давича. Ту сам био уредник „Мале библиотеке“ и библиотеке „Бразде“ (24 књиге), и ту сам радио, потом, још неколико година после пензионисања. Иначе, редиговао сам велики број књига из домаће књижевности, и неколико превода са италијанског: Силоне,¹ Витторини,²

¹ Игнацио Силоне (Ignazio Silone).

² Елио Витторини (Elio Vittorini).

Верга.³ Приредио сам и један избор Змајевих дечјих песама, и избор путописа Михајла Петровића Аласа. У „Просвети“ сам био задужен и за дечја издања.

Књижевним радом бавим се још од матуре. Први текстови су ми излазили у задарском „Народном листу“. Од онда сам сарађивао у великом броју часописа, листова и алманаха у Београду, Загребу, Сплиту и Сарајеву. Био је ту чак и један календар Кола српских сестара — „Вардар“. Једну малу књижицу песама, под насловом „На раскрсници“, објавио сам још 1919, а 1923. изишла ми је збирка песама „Песма и град“, и 1924. „Лирика“, са предговором који ми је Дучић написао још две године раније.

За децу почео сам да пишем неколико година доцније. Године 1927. објавио сам своју прву књигу за децу — „Срмена у граду птица“, коју је тадашња критика лепо примила.

Оженио сам се 1929. године. Имам једног сина, Ива, рођеног 1930, и два унука.

У пензији сам од 1954. године. Уживалац сам књижевничке пензије (категорија 1А), за 37 година дотадашњег књижевног стажа.

Пишем и даље. Из списка који сам Вам предао види се да имам много необјављених рукописа. Сви они написани су откако сам у пензији. Као уредник у „Просвети“, био сам неколико година у књижевном савету тадашње „Дечје књиге“, где сам давао мишљења о разним рукописима и готовим издањима. О тим књигама доста сам приказа објавио у то време у часопису „Родитељ“, од 1955. до 1958...

Компоновано ми је више од 150 песама за дечје хорова. Компоновали су: Стеван Христић, Тајчевић,⁴ Херцигоња,⁵ Драгутин Чолић, Тијардовић...⁶ Има и неколико масовних песама на моје текстове.

Од награда — добио сам једну од Српског књижевног гласника, мислим да се та награда звала Ракићева, за најлепшу песму објављену у том часопису те године, мислим 1938. или 1939. Другу награду добио сам од Министарства просвете НР Србије за „Поему о пружи“, 1946. или 1947. Трећу — награду за животно дело у области дечје поезије (за дугогодишњи рад и значајан прилог књижевности за децу) — добио сам године 1960. од Савета за старање о деци и омладини Југославије.

³ Ђузепе Верга (Giuseppe Verga).

⁴ Марко Тајчевић.

⁵ Никола Херцигоња.

⁶ Иво Тијардовић.

Са Велибором Глигорићем много сам се дружио као студент, па смо заједно покренули часопис „Нова светлост“ (изишао је само један број), и књижевне новине „Савремени преглед“. После првог броја ја сам се из тих новина говукао.

25. и 30. октобар 1973,
у Београду.

Један лекар духовито је рекао — да човек треба добро да пази те да изабере одличне родитеље. Ја, заиста, могу рећи да сам имао родитеље какве би човек само могао пожелети. Морам, најпре, да одам признање својој матери. Моја мајка, Лепосава, рођена 1879. године, била је кћи Стефана Париводе, ћурчије. Овај занатлија, рођен 1838, рано је постао члан еснафа београдског, тако да је 1860. године био у оној поворци која је у Саборној цркви пољубила преминулог књаза Милоша, који је, по тадашњим обичајима, лежао откривен у ковчегу усред цркве. Париводе су пореклом из Херцеговине, забележене почетком 18. века као становници Београда. Београд је 1718. године из турских руку прешао у аустријске, а 1739. из аустријских у турске. Те године сви становници Београда, уочи уласка Турака у град, емигрирали су у Аустрију. Већина у Варадински шанац, који је, испуњен емиграцијом, постао град са аутономном општином, те му је Марија Терезија доделила статус слободног краљевског града под именом Неопланта, тј. Нови Сад. Кад су Турци ушли у Београд, 1739, затекли су град и тврђаву празне. Само 16 хришћанских душа било је у Београду. Међу њима, у београдској Палилули, а то значи изван вароши, био је и Раја Чобанин, предак моје матере. Значи — да је Београд био потпуно празан, и да су у њему дочекале Турке 3 или 4 фамилије, које, немајући ништа, нису имале шта да изгубе, те су, као крајња сиротиња, остале у Београду. Потомци моји, по женској линији, бежали су из Београда (или из Ковачевца, у околини београдској, где су имали неку њиву, неку зграду) преко Дунава и Саве, 1813. године, кад је Карађорђева Србија пропала. А кад су се прилике средиле — опет се враћали, и тако је мој дед Стефан имао прилике да, као члан еснафа ћурчијског, 1860, ода пошту моштима књаза Милоша. Знам да се Стефанов отац звао Аркадије, а пре тога, по мајчиној линији, не знам ниједног претка. Жалим што је, услед ратних прилика, нестао рукопис „Чудеса Пресвете Богородице“ који је, 1760, писао један мој предак из мајчине

фамилије, и где су, при крају, били исписани догађаји у фамилији: рођења деце, смрти, итд. Вероватно да је то била једина књига у фамилији, па је послужила за летопис породице. Из те књиге сазнао сам — да су преци моје матере, после године 1813, двапут бежали у Угарску и враћали се. Једанпут — после 1813, а други пут — после 1858, после пада књаза Александра Карађорђевића, или 1868, после погибије књаза Михајла Обреновића, пошто су били познати као присталице Карађорђевића.

Године 1895. моја мајка Лепосава удала се за Петра Ковачевића. Отац мој рођен је на Петровдан или око тога дана — 1864. године, у селу Вр, седам километара од манастира Студенице идући ка планини Радочелу. Отац му се звао Симион, а мати Недељка. Те исте године, 1864, река Студеница била је надошла и однела мост испред манастира Студенице. Деца, која су из околних села ишла у основну школу која је тада била у манастиру, прелазећи набујалу Студеницу — подавила су се, па је тако изгубио живот и старији брат мога оца — Божидар. И данас, пред самом капиром манастира Студенице, стоји камен у спомен тога догађаја. Пре тога времена, калуђери студенички, пароси околних села, надевали су деци имена из Светог писма, јеврејска и грчка, па се зато дед мој звао Симион, његов отац Аксентије, итд. Али негде средином прошлог века, око Вукове смрти, почела су преовладати народна имена, па је тако мој стриц добио име Божидар. Родитељи су много жалили његову смрт, па је разумљиво што је мој отац мени дао име Божидар.

Ми смо у Студеници старинци. Види се то већ по томе што памтим 14 колена, имена наших предака, а код самог портала цркве у Врху стоје плоче гробова Ковачевића, што је, по мишљењу сељака, сведочанство — да су Ковачевићи од старине у селу, јер су сахрањивани уза саму цркву, а затим су мало даље закопавани и други становници села. Тај унатраг четрнаести запамћени предак звао се Вукашин. Село Вр помиње се у једној Немањиној повељи, којом одређује имање за издржавање Студенице. Из тог села, које, као и цео крај, почива на основи од мрамора — извађен је онај мрамор којим је покривена Студеница. То је одличан мрамор, има га белог или белосивог и жућкастог, и тако је добар — да је пре 1941. године извожен у Италију, јер су га Италијани сматрали равним жарарском мрамору. Тадашња Студеничка општина лицитацијом га је уступала италијанским каменоресцима. Сви гробови Ковачевића, око цркве у Врху, мраморни су. Недавно је та црква рестаурисана и заштићена да је вода не подлока а, осим тога, како је био пукао олтарски

зид — и то је поправљено, те је тако спасена једна фреска испод које пише: „Писа Вукашин Вучићевић“. У својој књизи „Мајстори српског сликарства“ Светозар Радојчић сматра да је ту фреску израдио тај Вукашин као зограф у 17. веку, и оцењује га као уметника прилично високог ранга. Ја, међутим, мислим да је Вукашин само платио сликање, јер израз „писа“ значи не само *писати*, него и *приложити*, као што сам објаснио у свом чланку у Зборнику за књижевност и језик Матице српске, у тому 19. или 20. Тај Вукашин био је наш предак. Кад су Турци дошли — мраморни мајдан у Врху запустео је. Прекрило га је растиње и шума. После дугог времена, један сељак из Врха открио га је и почео је поново водити мрамор из њега, резати у надгробне споменике и уопште искоришћавати тај мрамор за разне потребе. У том крају мрамора има толико — да он служи чак и за темеље кућа. Тај Вукашин који је прорадио у мајдану назван је Ковач, и отуда, од њега, моји преци се зову Ковачевићи, јер у Студеници „ковач“ не значи само — ковач метала, него и — ковач камена, тј. каменорезац. Пре 17. века нема сведочанстава о нашем роду, али недавно, кад је Завод за заштиту споменика рестаурисао цркву у Врху, испод земље, у самим темељима цркве — откривено је 38 надгробних плоча Ковачевића, са веома занимљивим орнаментима. Зденка Живковић рестаурисала је фреске у цркви, и рекла ми је — да су оне типични одјек старог српског сликарства под кистом народних зографа, и да се она слаже са мишљењем Светозара Радојчића да је аутор неки даровит народни мајстор. У историји тога краја — два су Вукашина, дед и унук, обојица из 18. века. Један је од њих тај звани Ковач, коме још и данас пале свећу о задушницама, и који је наш директни предак. Ја имам генеалогiju 14 наших предака, и кад је будем нашао међу својим хартијама — приложићу је овом свом казивању.

Мој прадед Аксентије имао је више деце, а међу њима, поред мог директног деда Симиона, и Тодора. Тај Тодор је још као дете отишао у оближњи манастир Студеницу, и тамо, временом, постигао за оно време врло велику каријеру. Постао је старешина — архимандрит — манастира Студенице, под калуђерским именом Теодосије. После дугог управљања манастиром преминуо је 1905. године, у 59-ој години живота. Његов гроб је на неколико корачаја од главне цркве у Студеници, што бележи надгробна плоча. Теодосије је био човек од вредности. Пошто је као манастирски ђак постао монах, тј. калуђер — он је, за време митрополита Михајла, послан у Београд: у богословију. То је била прилика — да поведе и свога синовца, дечака, школовања ради. Тако је мој отац Петар у својој 9-ој години живота доспео у Београд, и под надзором свога стрица, монаха Теодосија, почео учити основну школу.

Мој отац Петар, рођен, као што рекох, 1864, био је даровит човек, као већина становника тог планинског краја из којег је потекао. Али је, уз то, био много темпераментан, па је мењао школе, и тако је дошло време да је, као ђак, морао ићи да служи војску. У војсци је догурао до чина наредника, и истакао се у рату са Бугарима 1885. године, кад је, као заставник, рањен, али је успео не само да не буде заробљен, него је спасао и заставу, што се онда оматрало подвигом. Одликован је орденом који и данас чувам, а вероватно је то и био узрок што је остао у војсци, надајући се, по свој прилици, да ће постати и официр, као што је то онда био чест случај. Али то је било време кад су идеје Светозара Марковића, кад је социјализам обузимао омладину, па је и мој отац био ватрени присталица његових идеја, те је због тога напустио војску, и отишао у грађанску службу. Постао је службеник Београдске општине, која је била у рукама тада најнапредније странке — Радикалне. Био је секретар Београдске општине, када се, 1895, оженио мојом мајком, Лепосавом, која је тек била прешла шеснаест година. (По тадашњем обичају, девојке су се удавале врло младе.) На том положају у Општини, мој отац је био и персоналац, тј. онај који је постављао службенике, па је тако поставио за ватрогасца некога Бурџу Кнежевића, Босанца. На жалост, тај младић био је душевно поремећен и није могао вршити дужност ватрогасца, па је отпуштен. То је било 1899, у време великог политичког врења у земљи. На Ивањдан 1899. године краљ Милан Обреновић, тада краљ у оставци, као командант војске — враћао се из Београдске тврђаве где му је била канцеларија, и код самог уласка у Калемегдан поменути Бурџу Кнежевић — пуцао је у њега. Милан је имао на себи свилену кошуљу, те је метак склизнуо низ њу (!). Кнежевић је бежао према Сави, скочио у воду, али су га ухватили. На саслушању изјавио је — да су га на атентат наговорили радикали, тада у опозицији, а међу њима и секретар Београдске општине, мој отац. Кад је краљ Милан, после пуцања атентатора, искочио из кола и легао крај њих да се заштити, викао је: То је дело радикала! И тако је почела хајка на Николу Пашића, Ацу Станојевића, Стојана Протића, мога оца и друге истакнуте напредне људе тога времена. Мој отац био је савршено невин, али, пошто је поставио поменутог Бурџу за ватрогасца а после га није могао одбрани, као неспособног и ненормалног, те је, независно од мог оца, морао бити отпуштен, овај је, као схизофреничар, уобразио да је за његово отпуштање био крив мој отац. Кад су га у полицији наговарали да открије оне који су га подстрекли на атентат, он је навео оне којих се сетио а које је познавао. Тако је на преком суду, који је тада

образован, расправљан процес „Влајка Николића, Петра Ковачевића и других“, како се и данас, историјски званично, назива. Краљ Александар Обреновић и његов отац екс краљ Милан намеравали су да осуде на смрт оптужене радикале, али су цареви аустријски и руски послали своје изасланике и спасли главе оптуженима. Тако је мој отац добио 20 година робије у тешким оковима. За време ислеђења био је у Београдској тврђави, у ћелијама у које је за време плиме продирала дунавска вода, тако да су стојали у води до појаса, а затим, после осуде, мучио се у тадашњим казним заводима Србије. Срећом, после нешто више од године дана — био је помилован. Краљ Александар Обреновић, да би добио пристанак политичара и народа да се ожени Драгом Машин, морао је правити компромис са радикалима, па да би их одобровољио — пустио је из затвора „атентаторе“. Мој отац, претрпевши велике муке за то време (види: „Мемоаре“ Алексе Илића, „Историју“ Живана Живановића, „Крај једне династије“ Владана Борђевића, „Владу Александра Обреновића“ Слободана Јовановића, итд.) изишао је из затвора физички оронут и ради опорављања склонио се код својих родитеља у село Вр, под самим врхом планине Радочела, око 1600 метара над морем. Имао је тада двоје женске деце, Персиду и Милену. Прва је названа по кнегињи Персиди од рода Ненадовића, жени књаза Александра Карађорђевића, а друга по жени црногорског књаза Николе, јер су тадашњи патриоти упирали очи у Карађорђевиће и Његоше, изгубивши наду да ће Обреновићи ослободити српски народ. Мој отац био је велики патриот и, као што је онда то бивало, веома напредан социјалист, лични пријатељ Аце Станојевића, Николе Пашића и других радикалских вођа тога времена. Био је веома начитан човек, знао је одлично српску историју, књижевност, цео „Горски вијенац“ и „Смрт Смаил-аге Ченгића“ напамет, а знао је такође одлично историју француске револуције, руску историју и, нарочито, многе наше народне епске песме. После нашег пораза у бугарском рату — сматрао је да све наше напоре треба да усмеримо ка ослобођењу Старе Србије, Македоније, Босне, Херцеговине и свих наших земаља под Аустроугарском. После поменутог пораза 1885, једна група родољуба, у којој је био и мој отац, покренула је у Београду лист „Ускок“. У том листу, који је испод наслова имао ове речи: „Носилац српске народне мисли, орган бораца за ослобођење и уједињење Српства“, и који је, ако се не варам, уређивао један радник, Павле Карарадовановић, мој отац је објављивао чланке у којима се национализам стапао са социјалистичким револуционарством. Несумњиво је и то његово такво истицање било сумњиво режиму Обре-

новића, јер им је било јасно да се он нада да ће ослобођење нашег народа на једној напредној основи извршити Карађорђевићи и Његоши, а не Обреновићи.¹

7. 11. јануар 1974,
у Београду.

¹ Мој разговор са Божићаром Ковачевићем прекинут је, као и сви следствени могући разговори, из тзв. објективних разлога. Отишао сам, наиме, на Дивчибаре, 7. II 1974, тамо одржао једно слово, због тог слова био ухапшен, ислеђиван, оптужен за великоиздају и осуђен на робију. Када сам изишао са робије, изузев неколико пријатеља, нико са мном није смео ни да разговара, до дана данашњег, осим Јована Баровића, Михајла Михајлова, Милована Биласа и Марка Веселице. Да се дописује моје био је вољан и спреман само Тарас Кермајнер.

ДОДАЦИ

ДОДАЦИ

ИД БОД

РЕГИСТАР ИМЕНА

Авдија, свирач 111
 Адамовић Драгослав 14
 Аксић Александар 124
 Алас Петровић Михаило 130
 Александров Тодор 119
 Алексић Драган 13, 17, 18, 123, 127
 Алфировић Франо 111
 Амар Аврам 35
 Андрејевић Милош 92
 Андрић Иво 19, 75
 Ањичков Јевгениј Васиљевич 98
 Арагон Луј (Aragon Louis) 31
 Арсов Љупчо 121
 Атески (Стефановић) Васил 125
 Аћимовић Милан 39

Бакуњин Михаил Александрович 86
 Банашевић Никола 112
 Банбитн Ајлин (Banbiton Eulien) 31
 Банџевић Мирко 13
 Баранин Душан 82
 Барац Ангун 34
 Барић Хенрик 122
 Баровић Јован 137
 Бартуловић Нинко 95
 Барух Иса 35
 Бах Себастијан Јохан (Bach Sebastian Jochan) 51
 Бачић Манда 83
 Беговић Никола 85
 Белић Александар 98, 99, 122
 Беловић Мирослав 24
 Бергсон Анри (Bergson Henri) 23
 Бећаревић Јеврем 35
 Билбија Јелена 105

Бисић Раде 40
 Благојевић Десимир 12, 15, 17, 18, 82
 Благојевић Јана 12, 15
 Благојевић Лазар 12, 15
 Блок Жан Ришар (Bloch Jean Richard) 31
 Богдановић Милан 53, 71, 93, 97, 101, 104, 128
 Божовић Григорије 19
 Бозде Ирена 83
 Бојовић Љубомир Ј. 96
 Бота Павле 49
 Ботев Христо 128
 Бошковић Лепосава 97
 Будимировић Душан 120
 Бузацић Милош 89
 Бунгушевац Радмила 77

Вагнер Рихард (Wagner Richard) 54, 56
 Васиљев Александра 10
 Васиљев Душан 10, 11
 Васиљев Нада 10, 11
 Васиљев Спасоје 10, 13
 Васиљев Малетић 10
 Васиљевић Војислав 61
 Васиљевић Жарко 109
 Верга Бузепе (Verga Giuseppe) 130
 Веселиновић Јанко 18, 91, 108
 Веселица Марко 137
 Веснић Радослав 111
 Вест Ребека (West Rebeca) 24
 Видаковић Александар 9
 Видаковић Ангелина 96
 Видаковић Владимир 9
 Вијон Франсоа (Villon Francois) 21
 Вилић Марко 100
 Винавер Вук 25

Винавер Константин 21, 25
 Винавер Леон 25
 Винавер Ружа 70
 Винавер Станислав 18, 21, 25,
 51, 57, 82, 122
 Виторијни Елио (Vittorini Elio)
 129
 Вишпански Андреј Јануарје-
 вич 25
 Влансављевић Влада 13
 Влајковић Бока 87
 Влахов Димитрије 126
 Војвода Мишић Живојин 36
 Волф Хуго (Wolf Hugo) 52
 Врањешевеић Марко 79, 110,
 114
 Вујачић Марко 78
 Вујић Влада 79
 Вујовић Воја 107
 Вујовић Гргур 107
 Вујовић Мита 107
 Вујовић Раде 107
 Вукадиновић Жувојин Бата 96
 Вукићевић Милан 99, 101
 Вуковић Јово 115
 Вуковић Радивоје 34
 Вулетих Даница 94
 Вулић Никола 100
 Вучићевић Вукашин 134
 Вучковић Војислав 56, 57
 Гавела Буро 13, 18
 Гавриловић Андра 85
 Гавриловић Зоран 14, 20
 Галогача Стеван 26
 Гарашанин, породица 12
 Гарашанин Илија
 Гарашанин Петар 15
 Гатин Иво 94
 Гачић, четнички капетан 41
 Геземан Магазиновић Мага 92
 Геца Кон 81
 Глигорић Велибор 13, 19, 44,
 97, 131
 Глишић Деса 127
 Глумац Борбе 114
 Глумац Милан 98
 Глушчевић Зоран 25
 Грабовац Урош 29
 Графенауер Франц 120
 Грегорић Драгутин 110
 Грегорић Павле 110, 111
 Грол Милан 74, 79, 118

Гроча, псеудоним Б. Живко-
 вића 109
 Грочанин Б. Ж., псеудоним Б.
 Живковића 108
 Грујић Радослав 91
 Гундулић Иван 112
 Давичо Оскар 56, 129
 Дамјановић Мирко 30
 Данон Оскар 64, 65
 Дачић Живојин 15, 16
 Дебиси Клод (Debussy Claude)
 24
 Де Були Монти 13, 17, 18
 Делибашић Михаило 111
 Де Мајо Дидо 16
 Дединац Милан 56, 71, 77
 Денковић Драгаш 125
 Дидро Дени (Diderot Denis) 27
 Диздар Хамид 112
 Димитријевић Стева 114
 Димовић Милан 82
 Дирев Прегор Зоран 109
 Дис Петковић Владислав 49
 Дос Пасос Џон (Dos Passos
 John) 44
 Драпић Михаило 108
 Драговић Вук 23
 Драгутиновић Бранко 16
 Драгутиновић Момчило 13, 16
 Драгутиновић Радослав 16,
 110, 114
 Драинац Раде 13, 17, 82
 Држић Марин 27
 Дukiћ Марија 83
 Дучић Јован 13, 117, 118, 130
 Баковић Смиља 110
 Билас Милован 10, 14, 18, 34,
 44, 66, 137
 Боновић Јанко 13, 35
 Боковић Милан 17
 Борђевић Владан 136
 Борђевић Драгослав Гоша 37,
 41
 Борђевић Бурица 94, 95
 Борђевић Јован 124
 Борђевић Криста 94, 95
 Борђевић Момчило 97, 101, 122
 Борђевић Цеца 104
 Борђић Игњат 100
 Букић Бранко 13
 Букић Душан 13

Бурић Драгиша 29
 Бурувић Душан 111, 112, 114,
 115
 Елезовић Глиша 110
 Ерваганин Димитрије 90
 Ерваганин Јаков 84
 Ерваганин Којо 84
 Ерваганин Лука 83, 84
 Ерваганин Мара 84
 Ерваганин Светозар 89
 Ерваганин Софија Сека 84
 Жачек, официр 52
 Живалевеић Данило 108
 Живановић Житван 136
 Живановић Јеремија 34, 101,
 120
 Живановић Ное 31
 Живановић Татјана 32
 Живковић Благоје 107
 Живковић Зденка 134
 Живковић Мица 78
 Живковић Петар 123
 Живојиновић Велимир Масу-
 ка 71, 101, 110, 111, 112
 Жицина Милка 26, 44
 Жишка Јан (Žiška Jan) 127
 Зелена Вида 103
 Злоковић Милан 96
 Змај Јовановић Јован 15, 91,
 115, 130
 Зоговић Радован 14, 18, 19, 20,
 26, 31, 34, 35, 47, 124, 129
 Зола Емил (Zola Emil) 27
 Зрински Петар 91
 Ибровац Миодраг 117
 Иванић Момчило 108
 Игњић Славко 11
 Игњатовић Драгољуб С. 18
 Игњатовић Степан Б. 35
 Иконић Драгомир 80
 Илић Алекса 136
 Илић Војислав 108
 Илић Драгослав 79, 120
 Илоски Васил, тј. Илић Васи-
 лије 124
 Исаковић Антоније 20, 32, 37
 Јагић Ватрослав 84
 Јагода Хенрих Пригорјевич
 127

Јаковљевић Стеван 15
 Јанковић Милан Ст. 101
 Јевтић Боривоје 111
 Јевтић Живко 18
 Јелачић Алексије 124
 Јерковић Душан 13, 16, 17,
 114, 122, 123
 Јешић Недељко 11
 Јовановић Братислав 13, 16
 Јовановић Драги 61
 Јовановић Борбе 26, 27, 31, 59,
 60, 63, 81
 Јовановић Живорад П. 14
 Јовановић Жикица Шпанац 42
 Јовановић Илија Ика 18
 Јовановић Јован 35
 Јовановић Паја 88
 Јовановић Слободан 136
 Јовановић Степић Јулка 90
 Јовановић Тоша 90, 95
 Јововић, официр 95
 Јока Миле 85
 Јонић Велибор 75, 79
 Јосимовић Радоје 16
 Јосифовић Никола 78
 Јосифовић Никола, псеудоним
 Н. Трајковића 80
 Јоцић Живојин 29
 Јоцић Јубиша 29, 44
 Јустинијановић Никола 124
 Кавајац Филип 124
 Каламатија Михајло 121
 Кантрга Јован 97, 101
 Калмић Јовановић Бранислава
 96
 Каравелов Јубен 128
 Караборбе Петровић Борбе
 Караборбевић, династија 88,
 136, 137
 Караборбевић Александар,
 књаз 133, 136
 Караборбевић Александар,
 краљ 56
 Караборбевић Петар I 15, 89,
 102
 Карапанић Душан Б. 30
 Карадавановић Павле 136
 Карашић Вук 91
 Карликовић Риста 30
 Каћански Стеван Владислав
 98, 99
 Капанан Милан 81

Кведер Зофка 94, 95, 97
 Кебелџић Бранко 113
 Керечки Александра 83
 Кермаунер Тарас 137
 Кикић Хасан 26
 Кирил, бугарски патријарх 127
 Кљајић Филип 39, 40
 Кнежевић Бура 135
 Кнежевић Миливоје 102
 Ковачевић Аксентије 133, 134
 Ковачевић Божидар, стриц 133
 Ковачевић Божидар 14 16, 97, 114, 115, 132, 137
 Ковачевић Бориша 34
 Ковачевић Вукашин 133
 Ковачевић Паривода Лепосава 132, 133, 135
 Ковачевић Милена 136
 Ковачевић Недељка 133
 Ковачевић Персида 136
 Ковачевић Петар 133, 134, 135, 136
 Ковачевић Симеон 133, 134
 Ковачевић Тодор 134
 Ковачевић, генерал 121
 Константинов Георги 128
 Константиновић Радоје
 Константиновић Радомир 10
 Коњевод Богослав 111
 Кордић Душан 79
 Космајац Борбе 35
 Костић Душан 19, 64, 65
 Костић Јован 124
 Костић Лаза 50
 Костић Милица 101
 Костић Предраг, псеудоним Е. Финија 28
 Костов Трајче 25
 Кохан Семјонович Пјотр 16
 Кош Алфред 43
 Кош Ерих 19, 43
 Кош Зоран 45
 Кош Јасна 45
 Кош Марија 45
 Кош Хахамовић Мина 43
 Кошанин Недељко 29
 Кошлупић Радован 122
 Краков Станислав 123
 Крилов Иван 128
 Крле Ристо 124
 Крлежа Мирослав 11, 18, 20, 34, 44, 46
 Крсмановић Бранко 37, 39

Крстановић Марија 104
 Крстић Анђелко 124, 128
 Кршић Јован 13, 17, 111
 Кутберг Женевијев (Cousberg Gényviéve) 31
 Кузмић Добрица 122
 Кујунџић Војислав Огањ 78
 Кукаљ Вукајло 40
 Кулунџић Јосип 108
 Куљбакин Степан Михайлович 122
 Куралт Франц 72
 Кушан Јакша 112

Лазаревић Анђелија 92
 Лазаревић Бранко 57, 80, 117
 Лазаревић Лаза 92
 Лазић Симе Лукина Зорка 102
 Лалић Иван В. 14
 Латковић Видо 98, 99, 101
 Лафарг Пол (Lafargue Paul) 27
 Леоки Васил 128
 Лекић Данило 34
 Леметр Жил (Lemaître Jules) 27
 Лењин Уљанов Иљич Влади-мир 35
 Лесковац Младен 25, 114
 Лилић Стеван 16
 Лондр Албер (Londres Albert) 127
 Лопичићи, Никола и Борбе 13
 Лорка Федерико Гарсија (Lorca Federico Garcia) 27
 Љотић Влада 86
 Љочић Драга 87

Маћаревић Владо 34
 Максимовић Десанка 14, 81, 99, 117
 Максимовић Света 16, 114, 124
 Ман Томас (Mann Thomas) 24
 Манев Васка 119
 Манев Мане 119
 Манев Славко 119
 Маневић Тодор 119
 Манојловићи, породица 92
 Манојловић Коста 55
 Манојловић Љубиша 35
 Манојловић Тодор 82, 122
 Марамбо Јовановић Војислав 114

Марија Терезија 132
 Марии Ајнштајн Милева 49
 Марковић Анђелија, псеудо-ним Ј. Хрваћанин 94
 Марковић Бода 49
 Марковић Богосав 37, 40
 Марковић Димитрије 13, 18
 Марковић Драгослав Дража 67
 Марковић Драгутин Тинмара 16
 Марковић Милош Пеџан 107
 Марковић Радоје 123
 Марковић Сава 87
 Марковић Светозар 135
 Марковић Сима 109
 Марковић Слободан 13, 18
 Марковски Венко 124
 Маркс Карл (Marx Karl) 85
 Мартен ди Гар Роже (Martin du Gard Roger) 27
 Маслеша Веселин 26
 Матић Војин 82
 Матић Душан 14, 30, 46, 79
 Матић Лела 79
 Матовић Милан С. 102
 Матош Антун Густав 27
 Мачек Влатко 36
 Машин Драга 136
 Меденица Бранко 42
 Мејер М. Ј. 86
 Менчетић Шишко
 Мијатовић Џвијетин 35
 Миладиновић Жарко 93
 Миладиновици, браћа 128
 Милачић Душан 82
 Миленковић Драги 42
 Милетић Светозар 85, 87
 Милићевић Живко 71, 102, 122
 Милићевић Жика 110
 Миловановић Живко 107
 Милојевић Милоје 71
 Милојевић Предраг 123, 127
 Милосављевић Јоца 36
 Милошевић Момчило 12
 Милошевић Предраг 109
 Милутиновић Коста 17
 Милутиновић Света 13, 18
 Милковић Бранислав 13, 16, 79
 Милковић Бранко 14
 Миндеровић Аљоша 46
 Миндеровић Борбе 46
 Миндеровић Зора 46

Миндеровић Чедомир 26, 46, 129
 Минев Мино 126
 Минић Е., псеудоним Е. Коша 44
 Мирковић Бојана 95
 Мирковић Милан 95
 Митровић Вукица 57
 Митровић Дојчило 115
 Митровић Илија 18
 Митровић Митра 79
 Митропан Петар 105, 106, 124
 Мићевић Митар 114
 Мићић Руџа 99, 101, 102
 Михаило, митрополит 134
 Михаиловић Коста 13, 16
 Михајлов Ванчо 109
 Михајлов Михајло 137
 Михајловић Драгољуб Дража 41, 42, 125
 Михајловић Мика Брада 125
 Мишић Зоран 45
 Младеновић Андра 33, 35
 Младеновић Воја 104
 Младеновић Милан 33
 Младеновић Петар 33
 Младеновић Радмила 33
 Младеновић Ранко 110, 118, 122, 123, 128
 Младеновић Светомир 33, 40
 Младеновић Станимир 33
 Младеновић Танасије 33, 114, 126
 Младеновић Бркић Радојка 33
 Младеновић Матковић Јелена 33
 Моћани, осјечка породица 84
 Мохоровићнић Андрија 94
 Мохоровићнић Стјепан 94
 Мркоњић Петар 90
 Мурат I, султан турски 90
 Мусанић Антоније 123
 Муџије Сцевола (Mucius Scaevola) 50
 Настасијевић Живорад 18, 25
 Настасијевић Момчило 18, 54, 56, 79, 82
 Настасијевић Светомир 18
 Настасијевић, дипломата 103
 Невестић Иван 17
 Недић Боривоје 9, 82

Недић Владан 112
Недић Милан 81, 113
Ненадовић Персида 136
Нестор 115
Нетков Славко 120
Никачевић Миодраг 13
Николајевић Ангелина 83
Николић Влајко 136
Новак Грга 129
Новаковић Бошко 13, 18, 114
Новаковић Радош 12
Новаковић Стојан 114
Нушић Бранислав 110, 111

Његош Петровић Никола I 136
Његош Петровић Петар II 112
Његоши, породица 136, 137

Обилић Милош 90
Обрадовић Доситеј 99
Обрадовић Борђе 120
Обреновић, династија, 88, 136, 137
Обреновић Александар 136
Обреновић Милан 135, 136
Обреновић Милош 132
Обреновић Михаило 133
Обреновић Делибашкић Вера 111
Опризовић Милан 108
О.бача Младен 105

Павловић Миодраг 14, 117
Пајевић Милован 109
Палавестра Предраг 14, 20
Пандуровић Бранка 110
Пандуровић Илија 14
Пандуровић Сима 110, 111, 115, 118

Пантић Мирослав 5
Паривода Аркадије 132
Паривода Стефан 132
Парлић Велимир 124
Пауковић Кузман 83
Пауковић Миле 90
Пауновић Јован 16, 110
Пашић Никола 87, 116, 135, 136

Пејановић Борђе 115
Пелатић Васа 87
Перковић Лука 13, 17

Перуновић Перун 15
Перовић Бурђе 112
Петров Михајло С. 17
Петровић Бошко, псеудоним Б. Живковића и Б. Ковачевића 115

Петровић Бошко 25
Петровић Дејан 37, 40, 41, 42
Петровић Јеленко 111
Петровић Разуменка Зума 105
Петровић Растко 122
Петровић Светислав 13
Петровић Сретен 109, 110
Петронијевић Брана 29, 55
Пешкић Миодраг М. 18, 82, 105
Пијаде Моша 22, 105
Пилковић Дора 124
Питовић Владо 13, 18
Плаовић Раша 18
Попа Васко 19, 67, 117

Поповић Анка 108
Поповић Богдан 98, 99, 117, 122
Поповић Владета 98
Поповић Воја 16
Поповић Борђе 110
Поповић Јаша 107
Поповић Јован 13, 17, 18, 26, 31, 44, 46
Поповић Коча 56
Поповић Миленције 35
Поповић Никола 59
Поповић Павле 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 117

Попсвић Сава 18
Поп-Стефанов Димитрије 127
Попс Тимотијевић Олга 105
Предић Милан Мима 13, 82, 111

Пржић Илија А. 97
Прибићевић Светозар 89, 115
Прокић Лазар 39
Прокић Лола 39
Прокофјев Сергеј Сергејевич 61

Протић Милкав 118
Протић Предраг 20
Протић Стојан 119, 135
Прохаска Драгутин 102, 103
Пружанска Маша 86
Пруст Марсел (Proust Marcel) 27

Пурић Растко 123, 124

Рабинович Хаим 24
Рабле Франсоа (Rabelais Francois) 27
Радич Пита 73, 76
Радичевић Бранко 16
Радовић Миладин 114
Радоичић Борђе Сп. 114
Радојчић Светозар 133
Радосављевић Душан 75
Радловић Јован 110
Рачковић Стеван 20
Рајичић Јубомир Чвпра 16
Рајк Ласло (Rayk Laszlo) 25
Рајковић Влада 111
Ракић Вићентије 55
Ракић Милан 12, 118
Ракић, официр 36
Раковски Георги 128
Ранковић Александар Лека 42
Ранковић Анђа 42
Ратарац Алекса 108
Ратковић Ристо 13, 16, 17, 111
Рафајловић Жика 125
Рацин Коста 19, 34, 124, 125, 126, 127
Рељић Стеван 120
Рибар Лола Иво 61
Рибникар Владимир 78, 126
Рибникар Владислав 23
Ристановић Сава 98
Ристић Лука 13
Ристић Марко 12, 16, 17, 18, 56, 122
Ристић Миливоје 82
Ристић Миодраг 79
Рише Шарл (Richer Charles) 115
Рудолф, аустријски цар 91
Ружић Доброслав 114

Савић Анка 100
Савић Владислав 116, 117
Савковић Јован 85, 86
Савковић Милош 35
Сакошан Нина 54, 71
Самбуњак Иван 118
Самел Албер (Samain Albert) 109
Самоковлија Исак 112
Сарајлија Милутиновић Сима 98, 112
Свилени Пера 13, 17
Севдић Јован 29

Секулић Исидора 9, 12, 19
Сељанчица Петровић Милорад 108
Сент Бев Шарл Огистен (Sainte-Beuve Charles-Augustin) 27
Силоне Ињацио (Silone Ignazio) 129
Симић Новак 13, 17
Скерлић Јован 27, 86, 87, 92, 117
Скот Валтер (Scot Walter) 108
Скрјабин Александер Николајевич 61
Сланкаменац Првош 110
Слепчевић Рајко 81
Слијепчевић Перо 124
Смодлака Лепосава 101
Спасић Драга 108
Спасић Живко А. 13, 18
Спиридоновић Савић Јела 116, 118
Спиридоновић Михаило 116
Спиридоновић Олга 116
Спиридоновић Радивоје 116, 117, 118
Спужкић Владимир 89
Сребрић Вјодоје 39
Срзентић Војо 26
Срзентић Мирко 35, 43
Сршкић Милан 123
Стаљин Џуташвили Висарионович Јосиф 20, 63, 65, 107
Стаматовић Миодраг 122
Стамболијски Александар 23
Стамболић Петар 19, 37, 39, 41, 42
Станисављевић Живота 38, 39
Станковић Бора 107, 108, 128
Станковић Синиша 121
Станојевић Ага 135, 136
Старчевић Павле 13, 17
Стевовић, официр 36
Степић Паја 90
Стефан Немања 133
Стефановић Ана 75, 76
Стефановић Анђун 75
Стефановић Вера 59, 60, 61, 62, 64, 75
Стефановић Златко 126
Стефановић Павле 18, 49, 68
Стефановић Светислав 49, 61, 68, 75, 110, 118

Стефановић Цеко 124, 126, 127
 Стефановић Бота Милена 49
 Стијак Тина 87
 Стјепков Ју. М. 85
 Стојадиновић Божа 82
 Стојадиновић Драги 123
 Стојадиновић Милан 21, 23, 123
 Стојановић Марко 122
 Стојиљковић Милева 92
 Стојиљковић Надежда 92, 96
 Стојковић Боровој 17
 Стојковић Борислав С. 35
 Стојковић С., професор 18
 Стојковић Срета 78
 Стошић Мика 96
 Страњакновић Сретен 121
 Страњска Драгуша 103
 Студин Марин 112, 113
 Суботић Јован 99

Табакловић Иван 98
 Тајчевић Марко 130
 Тартаља Клофугар Вера 129
 Тартаља Гвидо 129
 Тартаља Иво 130
 Тартаља Јерко 129
 Текавац Богомил 35
 Темпо Вукмановић Светозар 124
 Теодосије, игуман манастира
 Студеница 134
 Тигјардовић Иво 130
 Тимотијевић Душан 13
 Тито Броз Јосип 64, 65
 Тмуша Владимир 112
 Тмуша Владислав Веселиновић 112
 Тодоровић Коста 29, 74
 Тодоровић Пера 110
 Токин Бошко 18, 82
 Томандл Миховил 85
 Томић Звонко 17, 18
 Томић Светозар 30
 Трајковић Коста 78
 Трајковић Никола 78
 Требињац Милош 53
 Трипковић Јазар 120
 Трифуновић Миша 100
 Тршић Борбе 119
 Тургењев Иван 108
 Туроман Јован 85
 Туфегчић Јанко 18

Ђирковић Јован 111
 Ђоровић Владимир 95, 98, 99
 Ђоровић Светозар 125
 Ђосић Бранимир 17, 27, 56, 97
 Ђурчин Милан 117

Угриновић Стојан Коста 87
 Угричић, породица 89
 Узновић Никола 123
 Ујевић Тин 13, 17, 112, 113

Фекете Ирена 71, 73
 Фердинанд, бугарски цар 119
 Филимоновић Слободан 10
 Филиповић Драгољуб 13, 15
 Финци Ели 17, 26, 44, 67, 111, 112
 Финци Трифуновић Мара 27
 Фотић Константин 18, 24
 Франкопан Крсто 91
 Франц Јозеф, аустријски цар 50
 Францен Сима 13
 Фрол Иво 26

Хајдук Вељко Петровић 84
 Хапи Мелентије 72
 Хапи-Васиљевић Јован 122
 Хапи-Кимов Василије 120
 Хапи-Поповић Спасоје 109
 Херцегоња Никола 130
 Химлер Хајнрих (Himmler Heinrich) 55
 Хитлер Адолф (Hitler Adolf) 19, 42, 63, 74
 Хрваћанин Јевросима 88, 89
 Хрваћанин Јованка 83, 88, 90, 96, 97, 99
 Хрваћанин Манојло (Емануел) 85
 Хрваћанин Манојло Мојо Мојсеј 84, 85, 86
 Хрваћанин Манојло, млађи 88
 Хрваћанин Милица (Милика) 87
 Хрваћанин Момчило 88, 90
 Хрваћанин Нада 88
 Хрваћанин Светозар 87
 Христић Стеван 130

Цветковић Александар 125
 Цветковић Драгиша 21, 23, 123
 Цветковић Марко 16

Цветковић Милета 40
 Цвијановић Светислав Б. 117
 Цвијић Јован 108
 Цесарец Аугуст 27
 Цесарић Добриша 13
 Црњански Милош 11, 13, 16, 17, 46, 79, 122, 123

Чврга, вид. Рајичић Љубомир
 Чврга
 Челебоновић Марко 114
 Чемеркић Милан 110
 Ченто Методиј 126
 Чермак Јарослав 90
 Чиплић Милоје 31
 Чича Илија Станојевић 111
 Чобанин Раја 132
 Чолић Драгутин 130
 Чубриловић Васо 86
 Чучков Мане 126

Џојс Џејмс (Joyce James) 27

Шантић Милан 114
 Шарецка Мариша 103

Шатењо Ив (Chataigneau Yves) 98

Шаторов Методиј 124
 Шаховић Ксенофон 72, 122
 Шекспир Вилем (Shakespeare William) 24, 50, 71

Шикинг Л. Левин (Schüking L. Levin) 50, 68

Шимић Станко 14

Шокчевић Јосип 88

Шоп Никола 18

Шопен Фредерик (Chopin Frédéric) 51

Шпановић Јока 84

Шпилер Мирко 65

Штадлер Јосип (Steadler Joseph) 112

Штедимлија Саво 34

Шуберт Франц (Schubert Franz) 52

Шуман Роберт (Schumann Robert) 52

Шумановић Светислав 94

РЕГИСТАР ИМЕНОВАНИХ
БИБЛИОГРАФСКИХ ЈЕДИНИЦА

ДУШАН ВАСИЉЕВ

Болест, прича

Ивана, прича

ДЕСИМИР БЛАГОЈЕВИЋ

Шапутање с мостова, 1924.

Књига другова, 1929.

Карневал анђела, 1930.

Долазак међ цврчке, 1955.

Три кантате, 1956.

Птице немилите, 1958.

Време безазлених, 1958.

Родослов, 1961.

Земаљска трпеза, 1967.

Сребрни пливач — Ангелариум, 1969.

Недоходу у походе, 1970.

Добродошлица, песме у рукопису.

Сећање на савременике, у рукопису.

РАДОВАН ЗОГОВИЋ

Артикулисана ријеч, 1967.

ЕЛИ ФИНЦИ

Више и мање од живота

Боље да нисам, 1945—46.

Два лика

ЉУБИША ЈОЦИЋ

Сам или блиња, 1930.

Љубав и слобода, 1934.

Песме, 1936.

Песме и приче, 1937.

Поломљена кола, роман, 1940.

Суморна питања, 1940.

Тамнице, роман

У земљи Арастрата, 1955.

На рубу ноћи, 1956.

Скривени светови, 1960.

Курир на прозору, 1963.

Девојкама, 1972.

За љубав за слободу
Атол анђела

ТАНАСИЈЕ МЛАДЕНОВИЋ
Пет пута пет. Алманах најмлађих, 1932.
Двије ријеке, 1938.

ЕРИХ КОШ
Суша, прича, 1945.
У ватри, прича
У ватри, књига прича, 1947.

ЧЕДОМИР МИНДЕРОВИЋ
Конфидент, роман
Над понором, песме
Уска улица, приче
Потонула цунка, песме

ПАВЛЕ СТЕФАНОВИЋ
Педагошка тема, „Књижевност“, 1954.
Трагом тона, 1958.

НИКОЛА ТРАЈКОВИЋ
Боса, драма, 1926.
Игра нимфа и сатира, приче, 1927.
Нас двојица и она, приче, 1927.
Међулуђја, приче, 1930.
Опатијока мадона, приче, 1931.
Девојка бржа од коња, драма, 1934.
За горама гласови, путопис, 1934.
Сироче и богаташ, роман за децу, 1936.
Три виђења Свете Петке, приче, 1937.
Седам извора, роман за децу, 1941—45.
Краљевић Марко
Најлепша песма
Тројица траже срећу
Бура над Србијом
Погољени град
Госпођа из велике собе

ЈОВАНКА ХРВАЋАНИН
Пјесме невиђеном, 1926.
Записи, 1933.
Откинута лишће, 1939.

БЛАГОЈЕ ЖИВКОВИЋ
Размрскани дани, 1923, Крапујевац
Педагогика народне песме, 1926.
Трагови, 1930
Сарајлија и Његош, монографија, 1933.
Старо Ужице, архивска студија, 1952.
Ослобођење Ужица 1805, 1954.
Ослобођење прадова у очима савременика, 1967.

ЈЕЛА СПИРИДОНОВИЋ САВИЋ
Са уских стаза, 1919.
Пергаменти, 1923.
Вечите чежње, 1926.
Јесење мелодије, 1939.
Суорети, огледи...
Песник луталица
Немањићи и наша властела
Између сна и јаве, бајке

ТОДОР МАНЕВИЋ
Биљана, филмови синопис, 1930.
Нашинци, 1933.
Абдул Хамид, роман, 1937, у „Времену“.
Брегалница, роман-трилогија, недовршен.

ГВИДО ТАРТАЉА
На раскрсници, 1919.
Песма и град, 1923.
Лирика, 1924.
Срмена у граду птица, 1927.

РЕГИСТАР ПЕРИОДИКЕ

Бела ревија, Београд 13, 17
Београдске новине, Београд 108
Борба, Београд 27, 44, 75
Босанска вила, Сарајево 108
Бразда, Београд 17
Бразда, Сарајево 26
Брегалница, Штип 120
Брка, Београд 108, 109
Буктиња, Београд 104

Ваљци, Никшић 26
Вардар, Скопље 124, 127
Вардар, алманах, Скопље 117, 130
Венац, Београд 34, 101, 102, 120
Вечерња пошта, Сарајево 26
Вечерње новости, из 1912, Београд 80
Вечност, Београд 13, 17
Видици, Београд 14
Воља, Београд 80
Време, Београд 12, 17, 23, 111, 122, 123, 127

Глас, Београд 12
Глас Јута, Скопље 123
Глас омладине, Загреб 34

Двадесети век, Београд 118
Дејли телеграф, Лондон 116
Дело, Београд 32, 67
Дечје новине, Нови Сад 102
Дневни лист, Београд 88, 89
Дневник, Нови Сад 17

Баво, Београд 108, 109

Жена, Нови Сад 93
Жена и свет, Београд 110, 115
Женски покрет, Београд 101
Женски свијет, Загреб 94, 95
Живот, Сарајево 114
Живот и рад, Београд 26, 31, 34, 44

Забавник, Крф 80
Задружна застава, Београд 26
Записи, Цетиње 13, 17, 26, 99, 101, 102
Застава, Нови Сад 86, 88, 89, 102, 103, 104
Зборник за историју књижевности САНУ, Београд 114
Зета, Подгорица 34

Јеж, Београд 22, 26
Југословенска жена, Загреб 95
Југословенски лист, Сарајево 26
Јужна звезда, Битољ 109
Јужна Србија, Скопље 109, 110
Јужњак, Цетиње 101

Књижевна ковачница, Загреб 26
Књижевна крајина, Бања Лука 26, 115
Књижевне новине, Београд 31, 32, 33, 35, 67, 114
Књижевни круг, Смедерево 34
Књижевни југ, Загреб 95, 97
Књижевни север, Суботица 34, 102
Књижевник, Загреб 13, 17
Књижевност, Београд 12, 27, 45, 49, 67, 93, 114
Коло, Загреб 108
Соптине, Париз 31
Комунист, Београд 35, 46
Круг, Загреб 34

La Patrie Serbe, Париз 80
Летопис матице српске, Нови Сад 32, 102, 118
Литература, Загреб 26
Луч, Љубљана—Загреб 125

Миролуб, Суботица 102
Мисао, Београд 54, 80, 101, 110, 112, 113, 118
Млада Боона, Сарајево 113
Млада култура, Београд 31, 47
Млада Србадија, Нови Сад 91
Младост, Загреб 34

Народна армија, Београд 44
Народни лист, Задар 130
Наша стварност, Београд 26, 31
Невен, Нови Сад 15, 91
Недеља, Београд 110, 115
Немогуће, Београд 31
НИН, Београд 37
Нова зора, Вршац 109
Нова искра, алманах, Алекоинац 115
Нова светлост, Београд 131
Ново време, Београд 14, 116

Обнова, Београд 14
Одјек, Београд 89
Одјек, Сарајево 32
Ослобођење, Сарајево 44
Отаџбина, Београд 108

50 у Европи, Београд 31
Пијемонт, Београд 80
Побједа, Титоград 44
Покрет, Београд 16, 17
Политика, Београд 9, 12, 23, 27, 71, 78, 80, 102, 110, 111, 113, 122, 123, 126
Правда, Београд 12, 17, 18, 26, 102, 113, 123, 127
Преглед, Сарајево 13, 17, 26, 31, 44, 111, 112, 113, 118
Препород, Београд 17, 97
Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, Београд 99
Просвјета, Сарајево 112
ПТТ, Београд 26, 44
Путеви, Београд 12, 17

Радикал, Рума 89, 93
Развитак, Београд 17
Република, Београд 23
Рефлекс младих, Београд 13, 16, 17
Реч, Београд 115
Реч младих, Београд 35
Родитељ, Београд 130
Руско слово, Москва 116

Савременик, Београд 19, 20, 32
Савремени преглед, Београд 13, 17, 131
Самоуправа, Београд 85, 88
Сведочанства, Београд 27
Светлост, Београд 97
Сигнал, Београд 39
Слободна мисао, Никшић 34
Смена, студентски лист, Београд 122
Србобран, Загреб 88
Србија, Сремока Митровица 89
Српски витез, Београд 80
Српски гласник, Загреб 89
Српски књижевни гласник, Београд 17, 26, 80, 101, 108, 111, 118
Се soir, Париз 31
Стварање, Титоград 14
Стожер, Београд 47

Уметност, Београд 13, 17
Уметност и критика, Београд 26
Ускок, Београд 136

САДРЖАЈ

Уводне напомене — — — — —	5
---------------------------	---

РАЗГОВОРИ

Професор Боривоје Недић о Александру Видаковићу —	9
Разговор са Надом Васиљев о Душану Васиљеву —	10
Разговор са Десимиром Благојевићем — — — —	12
Разговори са Радованом Зоговићем — — — —	19
Костантин Винавер о свом оцу Станиславу Винаверу —	21
Ели Финци о себи — — — — —	26
Љубиша Јоцић о себи — — — — —	29
Танасије Младеновић о себи — — — — —	33
Ерих Кош о себи — — — — —	43
Зора Миндеровић о Чедомиру Миндеровићу — —	46
Павле Стефановић о себи — — — — —	49
Павле Стефановић о свом оцу Светиславу Стефановићу	68
Телефонски разговор са Радмилом Бунушевац — —	77
Никола Трајковић о себи — — — — —	78
Јованка Хрваћанин о себи — — — — —	83
Благоје Живковић о себи — — — — —	107
Јела Спиридоновић-Савић о себи — — — — —	116
Тодор Маневић о себи — — — — —	119
Гвидо Тартаља о себи — — — — —	129
Божидар Ковачевић о себи — — — — —	132

ДОДАЦИ

Регистар имена — — — — —	141
Регистар именованих библиографских јединица — —	153
Регистар периодике — — — — —	159

СА ПИСЦИМА И О ПИСЦИМА
МЕБУРАТНИМ
РАЗГОВАРАО
ДРАГОЉУБ С. ИГЊАТОВИЋ

Уредио
Марко Недић

Издавач
ИНСТИТУТ ЗА КЊИЖЕВНОСТ И УМЕТНОСТ
Београд, Бушина 7/III

За издавача
Др Миодраг Матицки

Коректор
Душанка Обреновић-Самарцић

Технички уредник
Љубомир Самарцић

Штампано у 500 примерака

Штампа
ГП „Просвета“
Београд, Буре Баковића 21

CIP — Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

929:82

ИГЊАТОВИЋ, Драгољуб С.

Са писцима и о писцима међуратним / разговарао
Драгољуб С. Игњатовић ; уредио Марко Недић. — Бео-
град : Институт за књижевност и уметност, 1992 (Бео-
град : Просвета). — 165 стр. ; 21 см. —
(Приручници / Институт за књижевност и уметност ; 3)

ISBN 86-7095-040-5

Тираж 500. — Регистри.

а) Књижевници — Југославија
6811660